

खेड तालुका शिक्षण प्रसारक मंडळाचे
हुतात्मा राजगुरु महाविद्यालय

ता. खेड (राजगुरुनगर), जि. पुणे

भूगोल विभाग
क्षेत्रभेट वृत्तांत

विषय - क्षेत्र भेट आणि अहवाल लेखन (GEO-231-FP) (NEP 2020)

(जुन्नर तालुका — शिवनेरी, नाणेघाट, सहयाद्री पर्वतरांगा प्रदेश, लेण्याद्री आणि ओझर)

सहभाग

द्वितीय वर्ष कला (भूगोल विभाग)

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. मुळूक डी.डी.

प्रा. डॉ. मारकड डी.एम.

प्रा.मुळूक एम.एल.

शैक्षणिक वर्ष २०२५ — २०२६

खेड तालुका शिक्षण प्रसारक मंडळाचे

हुतात्मा राजगुरु महाविद्यालय

ता. खेड (राजगुरुनगर), जि. पुणे

भूगोल विभाग

सन २०२५-२०२६

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की कु./कुमारी-----

रोल नंबर ----- परीक्षा क्रमांक -----याने /हिने एस. वाय. बी. ए. मध्ये सन २०२५-२०२६ या शैक्षणिक वर्षातील प्रथम सत्रामध्ये भूगोल विभागातील क्षेत्र भेट आणि अहवाल लेखन (GEO-231-FP) विषयांतर्गत क्षेत्रभेटीमध्ये सहभागी होऊन या वृत्तांताचे प्रात्यक्षिक काम समाधानपूर्वक पूर्ण केले आहे.

प्रा. एम. एल. मुळूक
मार्गदर्शक

डॉ. मारकड डी. एम.
मार्गदर्शक

डॉ. दिलीप मुळूक
(भूगोल विभाग प्रमुख)

पुणे जिल्ह्यातील जुन्नर तालुक्यातील पर्यटन आणि भौगोलिक स्थळांचा अभ्यास

अनुक्रमणिका

1. प्रस्तावना

- 1.1 प्रमुख पर्यटन स्थळे
- 1.2 जुन्नर तालुक्याची प्रमुख भौगोलिक वैशिष्ट्ये
- 1.3 स्थलरचना व नैसर्गिक संपत्ती
- 1.4 क्षेत्र अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये
- 1.5 क्षेत्र अभ्यासाचे महत्त्व
- 1.6 प्रकल्प कार्यपद्धती
- 1.7 माहिती संकलनासाठी उपयोगात आलेली तंत्रे आणि साधने

2. भौगोलिक घटक

- 2.1 जुन्नर तालुक्याचे भौगोलिक स्थान
- 2.2 प्रदेश रचना (डोंगर, मैदाने, पठारे)
- 2.3 हवामान
- 2.4 जमीन प्रकार
- 2.5 नद्या
- 2.6 जलसिंचनासाठी धरणे
- 2.7 धरणे आणि जलस्रोत
- 2.8 नैसर्गिक वनस्पती व जैवविविधता

3. जुन्नर तालुका पर्यटन

- 3.1 ऐतिहासिक किल्ले
- 3.2 प्राचीन लेणी
- 3.3 प्रमुख मंदिरे व धार्मिक स्थळे
- 3.4 नैसर्गिक स्थळे व घाट
- 3.5 जलाशय व धबधबे
- 3.6 वन्यजीव व संरक्षित क्षेत्रे
- 3.7 आधुनिक व जागतिक केंद्रे

4. पर्यटनाचा प्रभाव
 - 4.1 सामाजिक प्रभाव
 - 4.2 आर्थिक प्रभाव
 - 4.3 पर्यावरणीय व सांस्कृतिक जतन
 5. कृषी आणि पर्यटन
 - 5.1 शेती व्यवसाय
 - 5.2 जुन्नर तालुक्यातील पिक रचना
 - 5.3 कृषी पर्यटन
 - 5.4 सेंद्रिय शेती
 - 5.6 ग्रामीण पर्यटन
 6. सांस्कृतिक घटक
 - 6.1 स्थानिक खाद्यसंस्कृती
 - 6.2 पोशाख संस्कृती
 - 6.3 लोककला
 - 6.3 महोत्सव
 7. पर्यटन क्षेत्र भेट
 - 7.1 शिवनेरी किल्ला
 - 7.2 नाणेघाट
 - 7.3 जुन्नर तालुक्यातील सह्याद्री पर्वत रांगा
 - 7.4 लेण्याद्री
 - 7.5 ओझर गणपती
 8. समारोप
 - 8.1 निष्कर्ष
 - 8.2 सारांश
 - 8.3 उपाययोजना
 - 8.4 संदर्भ साहित्यांची यादी
- छायाचित्रे

प्रकरण पहिले

प्रस्तावना

जुन्नर तालुका, पुणे जिल्ह्यातील, महाराष्ट्रातील पहिला पर्यटन तालुका म्हणून ओळखला जातो. या तालुक्याला भौगोलिक विविधता, ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक वारसा, तसेच निसर्गरम्य स्थळे प्राप्त झाली आहेत. या संशोधन प्रकल्पात जुन्नर तालुक्यातील पर्यटन स्थळे आणि भौगोलिक वैशिष्ट्यांचा सखोल अभ्यास केला जाणार आहे.

पुणे जिल्ह्याच्या उत्तर भागातील जुन्नर तालुका सह्याद्री पर्वतरांगांनी वेढलेला, पश्चिमेकडील डोंगराळ आणि पूर्वेकडील मैदानी असा भौगोलिक रचनेने नटलेला आहे. इथे माळशेज घाट, नाणेघाट, दान्या घाट व हरिश्चंद्रगड यासारखी नैसर्गिक स्थळे प्रसिद्ध आहेत. शिवनेरी किल्ला, लेण्याद्री लेणी, जीवधन व चावंड किल्ला यांसारखी ऐतिहासिक स्थळे देखील पर्यटकांचे आकर्षण आहेत. कुकडी नदीच्या खोऱ्यात आढळणाऱ्या प्राचीन गुहा, निसर्ग सौंदर्य, बिबट्या निवारण केंद्र, तसेच कृषी व ग्रामीण पर्यटनाची केंद्रे तालुक्याच्या पर्यटन संपदेचा भाग आहेत. जुन्नर तालुक्याच्या भौगोलिक रचनेमुळे इथे निसर्ग अनुभवता येतो; पश्चिम भागात घाटांचे उतार, दान्या, औषधी वनस्पती, मैदानी आणि जंगल क्षेत्र, तसेच नद्या व धरणे यातून पर्यावरणीय विविधता जाणवते. येथील ऐतिहासिक स्थळे छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या जीवनाशी संबंधित असून, सातवाहनकालीन लेणी, किल्ले आणि मंदिरे तालुक्याच्या सांस्कृतिक आकर्षणांची ग्वाही देतात.

या प्रकल्पात जुन्नर तालुक्यातील पर्यटनस्थळांच्या भौगोलिक रचनेचा, ऐतिहासिक वारशाचा, निसर्ग व ग्रामीण पर्यटन केंद्रांचा अभ्यास केला जाईल. या तालुक्याच्या पर्यटन वाढीचा, पर्यावरणीय जतनाचा आणि स्थानिक विकासाचा विचार संशोधनात केला जाईल. जुन्नर तालुक्यातील पर्यटन हे महाराष्ट्रातील एक अत्यंत समृद्ध आणि वैशिष्ट्यपूर्ण क्षेत्र आहे. जुन्नर तालुका हा पुणे जिल्ह्यातील महाराष्ट्रातील पहिला अधिकृत 'पर्यटन' तालुका म्हणून ओळखला जातो. येथे किल्ले, लेणी, धरणे, निसर्गरम्य घाट आणि ऐतिहासिक वास्तूंची विविधता सर्व पर्यटकांना आकर्षित करते.

1.1 प्रमुख पर्यटन स्थळे

किल्ले—शिवनेरी (छत्रपती शिवाजी महाराजांचे जन्मस्थान), चावंड, जीवधन, नारायणगड, निमगिरी, हडसर, ढाकोबा व सिंदोळा हे किल्ले ट्रेकिंगसाठी आणि ऐतिहासिक अभ्यासासाठी प्रसिद्ध आहेत.

लेणी – जुन्नर तालुका संपूर्ण भारतात सर्वाधिक तीनशेहून अधिक लेण्यांसाठी प्रसिद्ध आहे. त्यात लेण्याद्री लेणी, मानमोडी, नाणेघाट, चावंड, शिवनेरी आणि अन्य लेणी बौद्ध स्थापत्य व हिंदू श्रद्धास्थान म्हणून महत्त्वाची आहेत.

धरणे आणि तलाव – पिंपळगाव जोगा, चिल्हेवाडी, येडगाव, माणिकडोह आणि वडज ही धरणे निसर्ग पर्यटनासाठी आणि जलस्रोत अभ्यासासाठी उपयुक्त आहेत.

घाट आणि नैसर्गिक स्थळे – माळशेज घाट, नाणेघाट, दान्या घाट हे ट्रेकिंग, पर्यटन, पावसाळी प्रवासासाठी प्रसिद्ध आहेत.

धार्मिक व सांस्कृतिक महत्त्व–मंदिरे – लेण्याद्री आणि ओझर ही अष्टविनायक गणपतीची मंदिरे असून अनेक हिंदू भाविक येथे भेट देतात.

जलप्रपात व जंगल सफारी – माळशेज घाट परिसरातील जलप्रपात आणि माणिकडोह बिबट्या बचाव केंद्र हे जैवविविधता अभ्यासासाठी प्रसिद्ध आहे.

ऐतिहासिक व शैक्षणिक पर्यटन–जुन्नरकडे सातवाहन, शिलाहार, निजामशाही, मुघल, आणि मराठा इतिहासाचे वारसास्थळ आहे. व्यापारी मार्ग, लेणीतील शिलालेख, किल्ल्यांचा स्थापत्यदृष्ट्या अभ्यास किंवा विविध ऐतिहासिक वास्तू शैक्षणिक संशोधनाची संधी देतात.

पर्यटन वाढ, स्थानिक विकास आणि पर्यावरणीय जतन–पर्यटन क्षेत्रामुळे स्थानिक रोजगाराची, ग्रामीण जीवनाची आणि पर्यावरणीय जतनाची संधी निर्माण झाली आहे. धरणांमुळे जलसंवर्धन व कृषी क्षेत्र मजबूत झाले आहे. घाट आणि जंगल परिसरातील जैवविविधता, पर्यावरणीय अभिसंधान, कृषी पर्यटन, आदिवासी संस्कृती यामुळे संशोधनव्याप्ती वाढते.

जुन्नर पर्यटन हे निसर्गप्रेमी, इतिहासप्रेमी, धार्मिक यात्रेकरू, शैक्षणिक अभ्यासक आणि साहसी प्रवासी यांना एकाच तालुक्यात विविधता अनुभवता येणारे महत्त्वाचे स्थळ मानले जाते. जुन्नर तालुक्याचे भूगोल विविध आणि वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. येथे सह्याद्रीच्या डोंगररांगानी वेढलेला पश्चिम भाग, मैदानी पूर्व भाग, विविध नद्या, धरणे, तसेच जैवविविधता आढळते. जमिनीचे प्रकार, हवामान, पर्जन्यमान आणि कृषीही तालुक्याच्या भौगोलिक घटकांचा भाग आहेत.

1.2 जुन्नर तालुक्याची प्रमुख भौगोलिक वैशिष्ट्ये

1. प्रदेशाची रचना– तालुक्याचा पश्चिम भाग डोंगराळ आणि सह्याद्री पर्वतरांगात येतो; जिथे घाट, दान्या आणि घाटमाथा आहेत, तर पूर्व भाग मैदानी आहे.
2. नद्या आणि जलस्रोत – कुकडी, मीना, पुष्पावती, मांडवी आणि काळू या नद्या जलपुरवठ्यासाठी आणि कृषीसाठी महत्त्वाच्या आहेत.

3. धरणे — पिंपळगाव जोगा, माणिकडोह, येडगाव, चिलेवाडी—पाचघर आणि वडज ही धरणे प्रमुख आहेत.
4. मातीचे प्रकार — तालुक्यात लाल माती (डोंगराळ भागात), गडद काळी माती (मैदानी भागात), व गाळाची परिसीमा आढळते, पाणी साठवण क्षमता आणि पीक उत्पादन यावर विविधता आहे.
5. हवामान — तालुक्यात सरासरी वर्षभर 28.8° तापमान आणि 693 मी मी इतका वार्षिक पर्जन्यमान असते. उन्हाळ्यात हवामान गरम आणि कोरडे, पावसाळ्यात ओले—वातावरण असते.
6. वनक्षेत्र आणि जैवविविधता — पश्चिम भागात वनक्षेत्र, वन्यप्राणी (बिबट्या, सांबर,) आणि वनस्पती आढळतात; तसेच बिबट्या निवारण केंद्र आहे.

1.3 स्थलरचना व नैसर्गिक संपत्ती

1. जमिनीचा वापर — शेती, वनक्षेत्र, शहरीकरण आणि वाळवंटी क्षेत्र यात 2000 ते 2025 दरम्यान बदल झाले आहेत. शेतीतील भाग कमी, शहरीकरणाची वाढ आणि वनक्षेत्राचे क्षेत्रफळ कमी झाले आहे.
2. कृषी — तांदूळ, ज्वारी, डाळिंब, द्राक्षे, ऊस, फळे, फुले आणि भाजीपाला हे पिके लागवड केली जाते.
3. भौगोलिक संशोधन — खोडद गावात जगातील सर्वात मोठी रेडिओ दुर्बीण, आर्वीचे उपग्रह केंद्र, तसेच हिवरे बुद्रुक येथे वनस्पती उद्यान आहे.
4. जुन्नर तालुक्याची भौगोलिक रचना म्हणजेच डोंगर, मैदाने, नद्या, धरणे, माती, हवामान, वन्यजीव, कृषी आणि नैसर्गिक संसाधने हे सर्व या तालुक्याचा विकास, पर्यटन व पर्यावरणीय संतुलनासाठी अत्यंत महत्त्वाचे घटक आहेत

1.4 क्षेत्र अभ्यासाचीउद्दिष्टे

1. जुन्नर तालुक्यातील भौगोलिक घटकांचा अभ्यास करणे.
2. जुन्नर तालुक्यातील पर्यटन स्थळांचा अभ्यास करणे.
3. जुन्नर तालुक्यातील पर्यटनाचा सामाजिक व आर्थिक प्रभाव जाणून घेणे.
4. जुन्नर तालुक्यातील कृषी संस्कृती अभ्यासणे.
5. जुन्नर तालुक्यातील सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटकांचा अभ्यास करणे.

अभ्यासासाठी ठरविण्यात आलेल्या उद्दिष्ट्यांचे थोडक्यात विश्लेषण केले असता पुढील घटकांना स्पर्श करून अभ्यास केला जाणार आहे. जुन्नर तालुक्याच्या भौगोलिक स्थान, प्रदेश रचना, हवामान, जमीन प्रकार, नद्या, धरणे, वनस्पती आणि जैवविविधतेचा सखोल अभ्यास करून त्या भागाच्या निसर्गशास्त्रीय वारसाचे दस्तऐवजीकरण करणे. जुन्नरमधील ऐतिहासिक किल्ले (जसे शिवनेरी, जीवधन, चावंड, हडसर, ढाकोबा, नारायणगड, निमगिरी, सिंदोळा, हरिश्चंद्रगड) व प्राचीन लेणी (लेण्याद्री, नाणेघाट, मानमोडी, चावंड, भूतलेणी, हडसर लेणी) यांचा सांस्कृतिक, ऐतिहासिक आणि स्थापत्यशिल्पीय दृष्टिकोनातून अभ्यास करणे. प्रमुख धार्मिक स्थळे व मंदिरे (लेण्याद्री गणपती, ओझर, कुकडेश्वर, दुर्गादेवी, खंडोबा) आणि निसर्गरम्य घाटे (माळशेज, नाणेघाट, दाऱ्या घाट, अणे घाट, इंगळून घाट) तसेच धबधबे व जलाशय (पिंपळगाव जोगा, माणिकडोह, येडगाव, आंबोली, काळू धबधबा) यांचा पर्यटनासाठी व पर्यावरणीय दृष्टीने अभ्यास करणे. वन्यजीव संरक्षण, बिबट्या निवारण केंद्र व संरक्षित वनक्षेत्रांवरील जैवविविधतेचा अभ्यास करणे. जुन्नर तालुक्यातील आधुनिक विज्ञान केंद्रे जसे खोडद ज्योतिर्दुर्बीण व आर्वी उपग्रह केंद्र यांचा स्थानिक व जागतिक स्तरावरील महत्त्व आणि त्याचा पर्यटन विकासावर होणारा परिणाम यांचा अभ्यास करणे. पर्यटनाचा सामाजिक-आर्थिक प्रभाव जाणून घेणे व त्याने स्थानिक समाज व अर्थव्यवस्थेत होणाऱ्या बदलांचा अभ्यास करणे. कृषी, सेंद्रिय शेती आणि ग्रामीण पर्यटनाच्या क्षेत्रातील स्थानिक विकास, पर्यटकांवरील परिणाम आणि स्थानिक पारंपरिक जीवनशैलीवर होणाऱ्या बदलांचा अभ्यास करणे. जुन्नर तालुक्याच्या स्थानिक खाद्यसंस्कृती, लोककला, महोत्सव आणि सांस्कृतिक वारशाचा एकत्रित अभ्यास करून पर्यटन प्रवाहासाठी महत्वपूर्ण स्रोत म्हणून त्याचा विकास करणारे धोरण मांडणे. या सर्व घटकांवर आधारित पर्यटन व पर्यावरणीय दृष्टीने टिकाऊ विकासासाठी आराखडा तयार करणे.

1.5 क्षेत्र अभ्यासाचे महत्त्व

पुणे जिल्ह्यातील जुन्नर तालुक्यातील पर्यटन आणि भौगोलिक स्थळांचा अभ्यास या संशोधन प्रकल्पासाठी अभ्यासाचे महत्त्व

1. **ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक वारसा जतन** — जुन्नर तालुक्यातील किल्ले, लेणी, मंदिरे आणि धार्मिक स्थळे यांचा अभ्यास करून त्यांचा संरक्षण व संवर्धन करणे आवश्यक आहे. हा भाग छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या जन्मभूमी आहे त्यामुळे त्याचा इतिहास व वारसा देश-विदेशातील लोकांसमोर आणण्याचा एक सक्षम मार्ग आहे.

2. **पर्यावरणीय समृद्धीचा अभ्यास** —तालुक्याचा निसर्ग सौंदर्य, घाट, जलाशय, वनस्पती—जैवविविधता या घटकांचा अभ्यास करून पर्यावरण पूरक पर्यटनास प्रवृत्त करता येते. त्यामुळे नैसर्गिक संपदेचे संरक्षण व शाश्वत विकास शक्य होतो.
3. **स्थानिक लोकसंस्कृती व जीवनशैलीचा अभ्यास** —ग्रामीण पर्यटन, स्थानिक खाद्यसंस्कृती, लोककला व महोत्सव यांचा अभ्यास करून पर्यटन क्षेत्राच्या सामाजिक प्रभावाचे विश्लेषण करता येते. यातून स्थानिक लोकांची आर्थिक स्थिती सुधारण्याचा मार्ग स्पष्ट होतो.
4. **पर्यटनाच्या आर्थिक फायद्यांचा अभ्यास** —पर्यटनाने स्थानिक अर्थव्यवस्था कशी वाढते, रोजगार निर्माण कसे होते या बाबतीत सविस्तर माहिती मिळते. या अध्ययनामुळे योजना आखताना अधिक सकारात्मक धोरणे बनवता येतात.
5. **पर्यावरणीय आणि सांस्कृतिक टिकाव** —पर्यटनामुळे उत्पन्न होणारे दबाव संरक्षणातून कसे कमी करता येईल व पर्यावरणाचा आणि वारशाचा संतुलन कसा राखला जाऊ शकतो, याचे विश्लेषण करण्याची संधी मिळते.
6. **विकासासाठी धोरणात्मक मार्गदर्शन** —अभ्यासाद्वारे प्राप्त माहितीवर आधारित पर्यटन विकासासाठी टिकाऊ धोरणे, कार्यपद्धती व आराखडे सादर करता येतील, ज्यामुळे तालुक्याचा आर्थिक, सामाजिक व पर्यावरणीय पाठबळ मिळेल.
7. **जुन्नरचा पर्यटन दर्जा वाढवणे** —या अभ्यासातून जुन्नर तालुक्याला महाराष्ट्रात पर्यटन हव्या त्या स्थानावर आणता येईल, ज्यामुळे धार्मिक, सांस्कृतिक, नैसर्गिक, ऐतिहासिक पर्यटनाचा विकास होईल.
8. **शिक्षण आणि संशोधनासाठी आधार** —भूगोल, पर्यावरणशास्त्र, इतिहास, सांस्कृतिक अभ्यास यासाठी हे संशोधन एक आधारभूत स्रोत बनेल, ज्यामुळे विद्यार्थी, शास्त्रीय संशोधक व पर्यटन नियोजक यांना माहिती व मार्गदर्शन मिळेल.

या महत्वाच्या पैलूंचा अभ्यास करून जुन्नर तालुक्याचा समग्र विकास साधणे आणि या भागाचा सामाजिक, आर्थिक, भौगोलिक, पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून नवा अध्याय लिहिणे शक्य होईल.

1.6 प्रकल्प कार्यपद्धती

पुणे जिल्ह्यातील जुन्नर तालुक्यातील पर्यटन आणि भौगोलिक स्थळांचा अभ्यास या संशोधन प्रकल्पासाठी कार्यपद्धती

1. **संदर्भ साहित्याचा अभ्यास (लिटरेचर रिव्ह्यू)**—जुन्नर तालुक्यावरील आधीच्या संशोधन, इतिहास, भूगोल, पर्यटन विकास व संबंधित विषयावरील लहान-मोठे ग्रंथ, संशोधन पेपर, अहवाल, सरकारी दस्तऐवज यांचा अभ्यास करणे.
2. **फील्ड सर्वेक्षण**—पर्यटन स्थळे, किल्ले, लेणी, धार्मिक स्थळे, घाट, धरणे, नैसर्गिक स्थळे यावर प्रत्यक्ष भेट देऊन माहिती गोळा करणे. स्थानिक लोक आणि पर्यटन तज्ज्ञांशी संवाद साधून स्थानिक सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीचा देखील अभ्यास करणे.
3. **भौगोलिक माहिती संकलन** —विविध पर्यटन स्थळांवरील स्थानिक नकाशे, ळ्चै माध्यमातून स्थान माहिती नोंदविणे व GIS सॉफ्टवेअरच्या मदतीने spatial data analysis करणे.
4. **स्थानिक लोकसंवाद** —स्थानिक नागरिक, पर्यटक, व्यवसायिक, प्रशासनातील अधिकारी आणि पर्यावरणतज्ज्ञ यांच्याशी मुलाखती घेऊन स्थानिक पर्यटनाचे फायदे, समस्या, सामाजिक-आर्थिक प्रभाव व भविष्यातील संधी यांचा अभ्यास केला.
5. **सांख्यिकी संकलन**—पर्यटन येणाऱ्या लोकसंख्येचा आकडा, रोजगार निर्मिती, उत्पन्न वाढ, पर्यावरणीय परिणाम यांची सांख्यिकी माहिती संकलित करणे.
6. **पर्यावरणीय निरीक्षण**—पर्यटनामुळे निर्माण होणाऱ्या पर्यावरणीय परिणामांचे निरीक्षण, वन्यजीव संरक्षणावर प्रभाव, जलस्रोतांवर होणारा परिणाम तपासणे.
7. **डेटा विश्लेषण आणि सादरीकरण**—संकलित माहितीचे विवेचन व विश्लेषण करून आकडेवारी, नकाशे, तक्ते व ग्राफ यामध्ये रूपांतरीत करणे. हस्तांतरित आकडेवारीच्या आधारे पर्यावरणीय व सामाजिक परिस्थितीचे विश्लेषण करणे.
8. **शिफारसी आणि धोरणे**—संपूर्ण अभ्यासातून काढलेल्या निष्कर्षांवर आधारित जुन्नर तालुक्याच्या पर्यटन विकासासाठी दीर्घकालीन रणनीती, संवर्धनात्मक योजना व कार्यशैली तयार करणे.
9. **प्रस्तुतीकरण व अहवाल लेखन**—अभ्यासाचा अहवाल तयार करणे व त्याचा प्रसार स्थानिक प्रशासन, पर्यावरण संस्था, संशोधक व शैक्षणिक संस्था यांच्यामध्ये करणे.

ही कार्यपद्धती सखोल, तंतोतंत आणि विश्वसनीय माहिती संकलनासाठी योग्य असून त्याद्वारे जुन्नर तालुक्याचा पर्यटन विकास व भौगोलिक संरक्षणासाठी शास्त्रीय आधार तयार होईल आणि भविष्यातील धोरणे अधिक वास्तववादी व प्रभावी ठरतील.

1.7 माहिती संकलनासाठी उपयोगात आलेली तंत्रे आणि साधने

पुणे जिल्ह्यातील जुन्नर तालुक्यातील पर्यटन आणि भौगोलिक स्थळांचा अभ्यास या संशोधन प्रकल्पासाठी डेटा संकलनासाठी वापरले जाणारे तंत्र आणि साधने

1. **GIS (Geographic Information System) आणि GPS (Global Positioning System)**—स्थानिक भौगोलिक स्थळे, घाट, किल्ले, नद्या, जलाशय आणि पर्यटन स्थळांचे नेमके स्थळ ळ्ढे च्या साहाय्याने नोंदवून GIS तंत्रज्ञानाद्वारे नकाशे तयार करणे.
2. **प्राथमिक सर्वेक्षण** —प्रत्यक्ष फील्ड सर्वेक्षण करणे, पर्यटन स्थळे, किल्ले, लेणी, धार्मिक स्थळे, निसर्गरम्य घाट यांची प्रत्यक्ष पाहणी करणे आणि स्थानिक जनतेशी संवाद करून माहिती गोळा करणे.
3. **सर्वेक्षण प्रश्नावली** —पर्यटक, स्थानिक रहिवासी, पर्यटन सेवा प्रदाते यांचे मुलाखती व प्रश्नावली भरवून पर्यटनाचा सामाजिक-आर्थिक परिणाम, पर्यटकांची कारणे, आवड-निवड याची माहिती मिळवणे.
4. **सांख्यिकी संकलन** —पर्यटन येणाऱ्या लोकसंख्या गणना, आर्थिक उत्पन्न, रोजगार निर्मिती, पर्यटनाचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम याची आकडेवारी गोळा करणे.
5. **दृश्यमाध्यमांचा वापर** —छायाचित्रण, व्हिडिओ बनविणे, ड्रोन तंत्रज्ञानाद्वारे उपग्रह दृश्ये मिळवून पर्यटन स्थळे व परिसरांचे विश्लेषण करणे.
6. **स्थानिक प्रशासन आणि पर्यटन कार्यालयांसह सहयोग** —पर्यटन विभाग, वन विभाग, स्थानिक प्रशासन यांच्याकडून उपलब्ध असलेल्या अहवाल, नकाशा, आकडेवारी गोळा करणे.
7. **शास्त्रीय निरीक्षण तंत्र** —पर्यावरणीय मतभेदांचा अभ्यास, जैवविविधतेचा अभ्यासासाठी आवश्यक तंत्रज्ञान वापरून डेटा संकलित करणे.
8. **सांस्कृतिक अभ्यासासाठी मूळ स्रोत व ग्रंथ संपादन** —जुन्नर तालुक्याचा इतिहास, धार्मिक व सांस्कृतिक वारसा यावर आधारित पुरातत्व, इतिहास ग्रंथ, संशोधन कागदपत्रे वाचन.

या तंत्रांचा वापर करून डेटा संकलनामुळे जुन्नर तालुक्याच्या पर्यटन आणि भौगोलिक स्थळांचा व्यापक व सखोल अभ्यास करता येईल, ज्यामुळे संशोधन परिणाम अधिक विश्वसनीय व वापरासाठी उपयुक्त ठरतील.

प्रकरण दुसरे भौगोलिक घटक

प्रस्तावना

जुन्नर तालुका पुणे जिल्ह्यातील एक महत्वाचा तालुका आहे. पुण्याच्या उत्तरेस असलेला हा तालुका सह्याद्री पर्वतरांगेच्या कुशीत वसलेला असून त्याचा पश्चिम भाग डोंगराळ आहे, तर पूर्व भाग मैदानी आहे. पश्चिमेकडील भागा मध्ये सह्याद्री पर्वतांची रांग असून त्यात माळशेज घाट, नाणेघाट, दान्या घाट, हरिश्चंद्रगड यांसारखे घाट व डोंगराळ भूभाग आहे. पूर्वेकडील भाग मैदानी असून येथे शेतीसाठी उपयुक्त जमीन आहे. या डोंगराळ भूभागामुळे येथे निसर्गरम्य व मनोहर दृश्ये दिसतात. तालुक्यात अनेक नद्या तसेच धरणे आहेत. कुकडी, मीन, पुष्पावती, मांडवी, काळू या नद्यांचा उगम क्षेत्र येथून आहे. तसेच पिंपळगाव जोगा, माणिकडोह, येडगाव, वडज आणि चिल्हेवाडी या प्रमुख धरणांमुळे जलसंचयन आणि शेतीला मदत होते. डोंगराळ भागात लाल माती, मैदानी भागात गडद काळी माती आढळते. या मातीवर विविध प्रकारच्या पिकांची शेती केली जाते. मातीची गुणवत्ता पिकांच्या उत्पादनासाठी उपयुक्त ठरते. जुन्नरचे हवामान उष्ण कोरडे उन्हाळी आणि आल्हाददायक थंड-पावसाळी असते. सरासरी वार्षिक तापमान 24.4 अंश सेल्सियस एवढे असून वार्षिक सुमारे 813 मिमी पर्जन्यमान होते. पश्चिम भागातील डोंगराळ जंगलांमध्ये बिबट्या, सांभर, भेकर यांसारखे वन्य प्राणी आढळतात. माणिकडोह येथे बिबट्या निवारण केंद्र असून वन्यजीव जतनाला महत्त्व आहे.

सह्याद्रीची पर्वतरांग आणि त्याचा नैसर्गिक संतुलन यामुळे भू-विज्ञान, पर्यावरणीय अभ्यासासाठी महत्त्व आहे. जुन्नरला आरक्षित हरीत पट्टा म्हणून घोषित केल्यामुळे निसर्ग संवर्धनात मदत झाली आहे. जुन्नर तालुक्यात कांदा, टोमॅटो, ज्वारी, भाज्या, फळे, ऊस यांसारख्या विविध पीकांची शेती जोरात होते. कुकडी जलसिंचन प्रकल्पामुळे शेती क्षेत्र सुसंपन्न झाले आहे. कृषि उत्पन्न बाजार समितीच्या माध्यमातून लागवडीचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात व्यापाराला येते. जुन्नरला 'शिवजन्मभूमी' म्हणून ओळखले जाते. सह्याद्रीच्या कुशीत दडलेले हे भूभाग प्राचीन आणि मध्ययुगीन काळातील किल्ले, लेणी आणि ऐतिहासिक वास्तूंचे केंद्र आहे. येथील नाणेघाट, माळशेज घाट आणि दान्या घाट हे सौंदर्य क्षेत्र म्हणून पर्यटकांच्या आकर्षणाचे स्थळे आहेत. या प्रकारे जुन्नर तालुक्याचा भौगोलिक परिसर, नैसर्गिक साधनसंपत्ती, जलसंधान, हवामान व वन्यजीव यांच्या सखोल अवलोकनातून हा तालुका पर्यटन, शेती आणि पर्यावरणीय अभ्यासासाठी समृद्ध मानला जातो.

2.1 जुन्नर तालुक्याचे भौगोलिक स्थान

जुन्नर तालुका महाराष्ट्र राज्याच्या पुणे जिल्ह्यात स्थित असून त्याचा भौगोलिक विस्तार अक्षांश $19^{\circ}20'32''$ उत्तर आणि रेखांश $73^{\circ}87'43''$ पूर्व दरम्यान आहे. या तालुक्याचे एकूण क्षेत्रफळ सुमारे 1384.40 चौ.कि.मी आहेत. जुन्नर तालुक्याचा भौगोलिक स्थान सह्याद्री पर्वतरांगेच्या पश्चिमेकडील डोंगराळ भाग आणि पूर्वेकडील माती-पट्टी असलेल्या मैदानी भागात विभागलेला आहे, ज्यामुळे भूगोल वेगळ्या प्रकारचा आहे. तालुक्याचा पश्चिम भाग सह्याद्री पर्वतरांगेत असून येथे घाट, दऱ्या, डोंगराळ प्रदेश आढळतो, तर पूर्व भाग कठीण न नाहीये तरी गुळगुळीत मैदानी जमीन आहे. या प्रदेशाचा समुद्रसपाटीपासून सुमारे 2260 फूट उंचीवर आहे. जुन्नर तालुक्याचा पश्चिम आणि उत्तर-पश्चिम असा भाग ठाणे जिल्ह्याशी जुळलेला आहे, तर पूर्वेकडील बाजू अहिल्यानगर जिल्ह्याशी सीमेवर येतो. या भौगोलिक स्थानामुळे जुन्नर विविध जलस्रोतांनी, नद्यांनी आणि निसर्गरम्य घाटांनी समृद्ध आहे. कुकडी, मीना, पुष्पावती, मांडवी, काळू अशा नद्यांचा उद्गम क्षेत्र जोडलेला आहे. या तालुक्यात पिंपळगाव जोगा, माणिकडोह, येडगाव, चिलेवाडी आणि वडज यांसारखे प्राथमिक जलसाठा धरणे आहेत, इष्टतम पर्जन्यमान आणि जमिनीच्या प्रकारांमध्येही या भूभागाला विविधता प्राप्त आहे.

जुन्नर तालुक्याचा स्थलदर्शक नकाशा

जुन्नरचा भौगोलिक स्थान पर्यटनासाठी, कृषी क्षेत्रासाठी तसेच पर्यावरणीय दृष्ट्या महत्त्वपूर्ण आहे. सह्याद्रीच्या कुशीत वसलेला हा भाग पर्यटकांना निसर्ग, इतिहास, आयुर्वेदिक वनीकरण, तसेच धार्मिक पर्यटनाचा आनंद देतो. शिवनेरी किल्ला, नाणेघाट, माळशेज घाट यांसारख्या निसर्गरम्य आणि सांस्कृतिक स्थळांच्या जवळस्थानामुळे जुन्नरचा भौगोलिक स्थान

अधिक वैशिष्ट्यपूर्ण ठरतो.थोडक्यात, जुन्नरचा भौगोलिक स्थान त्याच्या पर्वतीय आणि मैदानी प्रदेशांच्या समन्वयामुळे एक जटिल व समृद्ध भूगोलिक प्रणाली तयार करतो जो पर्यटन, कृषी व पर्यावरणीय अध्ययनासाठी उपयुक्त आहे.

2.2 भूपृष्ठरचना (डोंगर, मैदाने, पठारे)

जुन्नर तालुक्याची प्रदेश रचना भौगोलिकदृष्ट्या अत्यंत वैविध्यमय आहे. तालुक्याचा पश्चिम भाग सह्याद्री पर्वत रांगेत येतो आणि डोंगराळ आहे, तर पूर्व भाग सपाट मैदानी आणि पठारी स्वरूपाचा आहे. या विभागांमुळे भूभागामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारची भौगोलिक रचना आढळते.

डोंगराळ/पर्वतीय प्रदेश—जुन्नर तालुक्याच्या पश्चिमेकडील भागात सह्याद्री पर्वतांच्या डोंगराळ भागाचा विस्तार आहे. येथे माळशेज घाट, नाणेघाट, दाऱ्या घाट, हरिश्चंद्रगड अशा घाटवाटा व किल्ल्यांच्या स्थळांमुळे निसर्गसौंदर्य आणि पर्यटनासाठी महत्त्वाचे ठिकाण आहे. या डोंगराळ भागामध्ये पसरलेल्या टेकड्या, खोल दऱ्या, गुहेचे पुरावे आणि निसर्गरम्य स्थळे आढळतात. डोंगराळ प्रदेश हा सपाट नसलेला व डोंगर रांगा व नदी खोऱ्यांनी विखुरलेला आहे. या भागात नदी द्वारा केलेली खोऱ्यांची रचना दिसून येते.

मैदानी प्रदेश—तालुक्याचा पूर्व भाग गडद रंगाच्या काळ्या मातीची मैदानी भाग आहे, जो परशुराम पठाराचा एक भाग आहे. हा प्रदेश प्रामुख्याने शेतीसाठी उपयुक्त असून डोंगराळ प्रदेशाच्या तुलनेत येथे भूभाग सपाट आहे. पठाराचा हा भाग खेतीसाठी उत्कृष्ट असून विविध प्रकारच्या पिकांसाठी उपयुक्त माती आढळते. या क्षेत्रात शहरे आणि गावं अधिक प्रमाणात वसलेली आहेत, कारण येथील हवामान शस्यश्री असून पाणी पुरवठा सुविधा सुलभ आहे.

पठार व टेकडी —जुन्नर तालुक्यात पठारी प्रदेश पूर्वेकडील सपाट भाग, जो महाराष्ट्र पठाराच्या भागाचा आहे, त्याचा विस्तार आहे. पठाराचे स्थलरचना सपाट तसेच खडकाळ क्षेत्रदेखील आहे. पठारी प्रदेशावर अनेक गडद रंगाच्या आणि ज्वालामुखीच्या बेसाल्ट दगडांचा थर आढळतो. पठारी प्रदेशात गडद काळ्या मातीचे प्रदेश असून त्यात अनेक टेकडी व उभारलेले पठारही आहेत. ज्या भागात टेकड्या आणि पहाडांचे पठार एकत्र येतात, तेथे स्थलरचना मिश्रित स्वरूपाची आढळते.

जुन्नर तालुक्याचा प्रदेश रचना अशी जटिल व विविध आहे की, तो सह्याद्रीच्या पर्वतरांगा, नदी खोऱ्यांनी विखुरलेला डोंगराळ भाग व पूर्वेकडील संपन्न मैदानी पठारी प्रदेश यांच्या मिश्रणातून बनलेला आहे. त्यामुळे या तालुक्यातील भौगोलिक परिवेश पर्यावरणीय, कृषी व पर्यटनासाठी खास महत्त्वाचा मानला जातो.

2.3 हवामान

जुन्नर तालुक्याचे हवामान उष्ण कटिबंधीय आहे, ज्यामध्ये तीन प्रमुख ऋतू वृ उन्हाळा, पावसाळा आणि थंडी असतात. येथील हवामानामुळे कृषी, पर्यावरणीय परिस्थिती तसेच दैनिक जीवनावर परिणाम होतो.

उन्हाळा ऋतू (मार्च ते जून)

उन्हाळा काळात तापमान 35° से ते 40° से पर्यंत जाऊ शकते, जेथे हवामान गरम आणि कोरडे असते. दिवसाचे तापमान खूप वाढते, परंतु रात्री तुलनेने थंडगार वातावरण असते. उन्हाळ्यात हवा साधारणतः कोरडी आणि उन्हाची तीव्रता जास्त असते, ज्यामुळे पाणी वाचवणं महत्वाचं ठरतं.

पावसाळा ऋतू (जुलै ते नोव्हेंबर)

सह्याद्री पर्वतरांगा आणि घाटांच्या सान्निध्यात येणाऱ्या पावसामुळे जुन्नर तालुक्यात भरपूर पाऊस होतो. सरासरी पर्जन्यमान 900 मिमी ते 1100 मिमी दरम्यान असते. या वेळी हवामान थंडगार व दमट असते. पावसाळ्यात नद्यांचे पाणी वाढते, निसर्ग हरित व समृद्ध होतो, परंतु स्थानिक ठिकाणी पावसामुळे पूरस्थिती देखील उद्भवू शकते. पावसाळीय हवामान गावाकडे आणि डोंगराळ भागात निसर्गरम्य दृश्यांसाठी आदर्श असते.

हिवाळा ऋतू (डिसेंबर ते फेब्रुवारी)

हिवाळ्यात तापमान कमी होऊन साधारण 10°C ते 20°C दरम्यान असते, रात्री तपमान 8°C पर्यंत खाली येते. हिवाळा थंड आणि कोरडा असतो, ज्यामुळे शेतकरी पिकांसाठी अनुकूल वातावरण तयार होते. हिवाळ्यासाठी हवा थंडीने भरलेली आणि स्वच्छ असते.

हवामानाची वैशिष्ट्ये

1. हवामानात वारंवार बदल होतात, ज्यामुळे वातावरणात ठिणगी वादळे किंवा हलक्या प्रमाणात पावसाचा फटका जाणवतो.
2. वारंवारची हवेची दिशा सह्याद्रीच्या दिशेनुसार बदलते. वारसा प्रामुख्याने पश्चिम आणि नैऋत्य दिशेने वाहतो.
3. आर्द्रता पावसाळ्यात 80 टक्के ते 95 टक्के पर्यंत असते, तर उन्हाळ्यात कमी, म्हणजे 30 टक्के ते 50 टक्के दरम्यान असते.
4. सामान्यत वाहणाऱ्या हवेची गती 5–15 किलोमीटर प्रति तास असते.

जुन्नर तालुक्याचा हवामान विविध ऋतूनुसार बदलत असून, त्याचा प्रभाव पर्यावरण, शेती तसेच रहिवाशांच्या दैनंदिन जीवनावर खोलवर दिसून येतो. यामुळे हवामानानुसार जलसंधान व वातावरणीय जतनासाठी योजनांची आवश्यकता असते.

2.4 जमीन प्रकार

जुन्नर तालुक्यातील जमीन प्रकार विविध प्रकारचे असून त्यामध्ये डोंगराळ, मैदानी व पठारी जमिनीसह वेगवेगळ्या मातींचा समावेश होतो, ज्यामुळे शेती, भूजल, वनस्पती व मानववस्तीवर मोठा परिणाम होतो.

लाल माती—मुख्यत्वे डोंगराळ आणि पठारी भागात लाल माती आढळते. ही माती शुभ्र आणि सोनसळी रंगाची असून ती सुपीक असते. लाल माती जास्त प्रमाणात सूक्ष्मजीवांनी समृद्ध असून तिला योग्य सिंचन झाले तर ती शेतीसाठी फार उपयुक्त ठरते. येथे कडकड वळणाऱ्या डोंगराळ भागांमध्ये ही माती अधिक प्रमाणात आहे.

काळी माती (काळी गांडूळ माती)—तालुक्याच्या पूर्वेकडील मैदानी भागात काळी माती प्रामुख्याने दिसते. ही माती साखर निर्यात करणाऱ्या आभावातून बनलेली असून पाण्याची धारण क्षमता जास्त असल्यामुळे तिला सिंचनाची गरज कमी असते. काळी माती मुख्यतः ऊस, भाजीपाला, द्राक्षे व तांदूळ यासाठी उत्तम मानली जाते.

गाळमाती (लवणयुक्त माती)—काही ठिकाणी नद्यांच्या काठावर किंवा धरणांच्या परिसरात गाळमाती आढळते. या मातीमध्ये जलस्रोत संपन्न असतो परंतु ती कमी सुपीक व जलनाशक माती मानली जाते.

पठारी माती—पठारी जमिनीच्या भागात खडकाळ व पथरट माती आढळते, ज्यामुळे जलसिंचन कठीण होते. इथे गुण्या व सतत सततचे पीक करण्यास माती सक्षम नसते, मात्र ती उन्हाळी पीकांसाठी उपयोगी असते.

नदीची तटस्थ भूभाग—कुंकडी, पुष्पावती, मांडवी व इतर नद्यांच्या काठावर तयार झालेल्या जमिनीवर हलक्या प्रकारच्या गाळमातीचा वितरण आढळतो जो कृषी व वनस्पतीसाठी अनुकूल असतो. नदीकाठेरी खडकाळ उतार तसेच काढून घ्यावी लागते.

जुन्नरमध्ये घनदाट वनक्षेत्र असल्यामुळे मातीची गुणवत्ता स्थानिक वनस्पतींच्या आधारावर बदलते. येथे शेतजमिनीपासून ते खाणकामासाठी वापरल्या जाणाऱ्या खडकाळ जमिनींचा देखील समावेश आहे. या विविध जमिनींचा व्यवस्थापन स्थानिक शेती आणि पर्यावरणीय जतनासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. जुन्नर तालुक्यातील जमीन प्रगल्भ व विविध असल्याने तिचा उपयोग कृषी,

नागरीकरण, पाणी व्यवस्थापन व पर्यटनासंदर्भातील उपक्रमांसाठी वेगवेगळ्या प्रकारे होतो. त्यामुळे भौगोलिक अभ्यास किंवा कोणत्याही विकासात्मक प्रकल्पासाठी जमिनीच्या या विभागणीचे योग्य समज आवश्यक ठरते.

2.5 नद्या

जुन्नर तालुक्यात अनेक नद्या वाहतात, त्या या भागाच्या पाणी पुरवठा, शेती, जलसिंचन आणि निसर्गसंपदा जपण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. या नद्यांपैकी काही नद्या तालुक्याच्या पर्वतीय भागातून उगम पावतात आणि नंतर मैदानी भागातून वाहत पुढे मोठ्या नदींमध्ये विलीन होतात.

1. **कुकडी नदी**—ही नदी जीवधन किल्ल्याजवळील कुकडेश्वर येथून उगम पावते. कुकडी नदी पश्चिम महाराष्ट्रात पूर्वेकडे वाहते आणि जुन्नर तालुक्यातून वाहून पुढे मोठ्या नदींना मिळते. कुकडी नदीच्या उपनद्या पुष्पावती आणि हरिश्चंद्रगड परिसरातून येणाऱ्या काळू नदी या आहेत.
2. **मीना नदी**—आंबोळी परिसरातून उगम पावणारी मीना नदी हे तालुक्यामधील एक महत्त्वाचे जलप्रवाह आहे जी पाणी पुरवठ्यास आणि नैसर्गिक साठ्यांसाठी उपयुक्त आहे.
3. **पुष्पावती नदी**—हरिश्चंद्रगड भागातून सुरू होणारी ही नदी कुकडी नदीची उपनदी आहे. ती पाणी साठवण्यास व सिंचनासाठी महत्त्वाची आहे.
4. **मांडवी नदी**—ही नदी फोपसंडी (अहमदनगर) भागातून उगम पावते. मांडवी नदीचे क्षेत्रफळ जुन्नर तालुक्यात काही प्रमाणात आहे.
5. **काळू नदी**—ही उपनदीही हरिश्चंद्रगड परिसरातून सुरू होते व कुकडी नदीला मिळते.

2.6 जलसिंचनासाठी धरणे

जुन्नर तालुक्यात धरणे पाणी साठवण्यासाठी आणि शेतांना पाणी पुरविण्यासाठी महत्त्वाची आहेत. प्रमुख धरणांमध्ये पिंपळगाव जोगा, माणिकडोह, येडगाव, चिल्हेवाडी आणि वडज तसेच जलसंपदा आहे. यामुळे पर्यावरणीय संकटांवर नियंत्रण राहते व कृषी क्षेत्राला आवश्यक पाणी मिळते. नद्यांच्या वाहतूकीमुळे तालुक्यातील वनस्पती व प्राणी जीवन समृद्ध राहतो. विशेषतः सह्याद्री डोंगराळ भागातून वाहणाऱ्या नद्यांची जलसंपदा जैवविविधतेला प्रोत्साहन देते. नदीकाठच्या जमीन तरंगणाऱ्या ऋतूमध्ये उपजीविका व कृषीसाठी उपयोगी पडतात. तालुक्यातील महत्त्वाच्या नद्यांची व्यवस्थापन व प्रदूषण नियंत्रणाकरिता स्थानिक सरकार प्रयत्नशील आहे. नद्यांच्या जलप्रवाहावर बांधकाम व मानवी हस्तक्षेपामुळे पर्यावरणीय समस्या निर्माण होऊ नयेत यासाठी जागरूकता

वाढविण्याचे कामही केले जाते.या प्रकारे जुन्नर तालुक्याच्या नद्यांनी भूगोल, पर्यावरण, कृषी आणि स्थानिक जीवनाला समृद्ध करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.

2.7 धरणे आणि जलस्रोत

जुन्नर तालुक्यातील धरणे आणि जलस्रोत या भागाच्या जलसंपदा, सिंचन व पर्यावरण व्यवस्थापनासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. या तालुक्याला महाराष्ट्रातील सर्वाधिक धरणे असलेला तालुका म्हणूनही ओळखले जाते, ज्यामुळे येथील शेती आणि जलसंधानात मोठा फायदा झाला आहे.

1. **पिंपळगाव जोगा धरण** —हे धरण कुकडी प्रकल्पात येत असून मुख्यत्वे पाणी साठवणूक आणि सिंचनासाठी वापरले जाते. याचा परिसर निसर्गसौंदर्याने समृद्ध असून पर्यटकांना तसेच शेतकऱ्यांना पूरक सुविधा उपलब्ध करतो.
2. **माणिकडोह धरण** —हे धरण तालुक्याच्या मध्य भागात आहे आणि सिंचनाबरोबरच पाणीजमीन नियंत्रणासाठी महत्त्वाचे आहे. जलसाठा असून शेतीसाठी आवश्यक पाणी पुरवठा यासाठी वापरले जाते.
3. **येडगाव धरण** —कुकडी प्रकल्पातील एक महत्त्वाचे धरण असून याची क्षमता 93,430,000 क्युबिक मीटर आहे. हे धरण 1997 साली बांधले गेले असून शेती पाण्याच्या व्यवस्थापनासाठी उपयोगी आहे.
4. **चिल्हेवाडी-पाचघर धरण** —हे सर्वात लहान पण नयनरम्य धरण असून डोंगरदऱ्यांनी वेढलेल्या परिसरात आहे. पावसाळ्यात पर्यटकांचा मोठा गवा येथे असतो.
5. **वडज धरण** —मीना नद्यावर बांधलेले हे धरण सिंचनासाठी वापरले जाते. वर्षानुवर्षे वाहणाऱ्या मातीमुळे गाळ साचण्यामुळे त्याच्या क्षमतेत कमी आली आहे, ज्यासाठी गाळ काढणीची गरज आहे.

जुन्नर तालुक्यातील नद्या आणि धरणे पाणीसाठा, जलसिंचन, पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा, तसेच स्थानिक नदीकाठच्या वनसंपदेला आधार देतात. हे जलस्रोत तालुक्याच्या पर्यावरणीय आणि आर्थिक विकासात महत्त्वाचे योगदान देतात. पर्वतराजी प्रदेशातील पावसातून नद्यांना व धरणांना जलपुरवठा प्राप्त होतो आणि त्यामुळे जलस्तर संतुलित राहतो.जुन्नर तालुक्यात या धरणांच्या माध्यमातून जलस्रोतांचे संवर्धन शक्य झाले असून त्याचा फायदा कृषी, उद्योग आणि वन्यजीवनासाठी ठरतो. यामुळे या भागाचा पर्यावरणीय व आर्थिक महत्त्व वाढत आहे.पुणे

जिल्ह्यातील जुन्नर तालुक्यातील पर्यटन आणि भौगोलिक स्थळांचा अभ्यास या संशोधन प्रकल्पासाठी प्रस्तावना निम्नप्रमाणे आहे.

जुन्नर तालुका पुणे जिल्ह्याचा एक महत्त्वाचा भाग असून तो निसर्गसौंदर्य, अंचलेवार सांस्कृतिक व ऐतिहासिक वारसा आणि भौगोलिक विविधतेने समृद्ध आहे. सह्याद्रीच्या पर्वतरांगा, घाटवाटा, नद्यांचे खोरे, प्राचीन किल्ले, लेणी आणि मंदिरे यामुळे जुन्नर तालुका महाराष्ट्रातील एक प्रमुख पर्यटनस्थळ म्हणून ओळखला जातो. शिवाजी महाराजांच्या जन्मभूमी म्हणूनही या भागाला विशेष महत्त्व प्राप्त आहे. शाखारी कृषी, निसर्ग आणि पर्यटन यांचा समन्वय येथे नैसर्गिक आणि सांस्कृतिक वारसा जतन करत आहे. या संशोधन प्रकल्पाचा मुख्य उद्देश्य जुन्नर तालुक्यातील विविध पर्यटनस्थळे व त्यांचे भौगोलिक घटक यांचा सखोल अभ्यास करून स्थानिक विकासास प्रोत्साहन देणे असा आहे.

प्रकल्पाद्वारे तालुक्याच्या निसर्गसंपदा, जलस्रोत, भौगोलिक प्रदेश रचना तसेच ऐतिहासिक व धार्मिक स्थळांच्या होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास केला जाईल, ज्यामुळे पर्यटनासंबंधी धोरणात्मक निर्णय घेणे सोपे होईल. तसेच स्थानिक पर्यावरणीय संवर्धन आणि ग्रामीण विकासासाठी महत्त्वाच्या संधीही या अभ्यासातून सापडतील. या दृष्टिकोनातून जुन्नर तालुक्याचा अभ्यास केल्याने या भागातील पर्यटन व पर्यावरणीय व्यवस्थापनासाठी आधारभूत माहिती उपलब्ध होईल.

2.8 नैसर्गिक वनस्पती व जैवविविधता

जुन्नर तालुक्यातील नैसर्गिक वनस्पती व जैवविविधता अत्यंत समृद्ध आणि विस्तृत स्वरूपाची आहे. या भागातील सह्याद्री पर्वतरांगांमध्ये विविध प्रकारच्या वनस्पती, प्राणी, पक्षी, जलचर आणि कीटक जीवन आढळते जे पर्यावरणीय समतोल राखण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहेत.

वनस्पती विविधता

जुन्नर तालुक्याचे डोंगराळ भाग विविध प्रकारच्या सदाहरित आणि पानझडी वृक्षांनी नटलेले आहेत. येथे बीड, तेंदू, सागवान, बांबू, उंबड, करंजी, हारळी, ऐरण्टा, कोरबी, बेंगा यांसारख्या वृक्षांची मुबलकता आहे. औषधी वनस्पतींमध्ये अश्वगंधा, गोकुळथोडी, कडुनिंब, हरळी, वरुण, भूतवेली आदींचा समावेश होतो. या औषधी वनस्पतींचा वापर स्थानिक व आयुर्वेदिक उपचारांमध्ये होते. झुडुपे व लता प्रजातींमध्ये लेमंतीसारखे झुडुपे, भागीरथी, आणि विविध प्रकारच्या बेरीजझाडांचा समावेश आहे, ज्यामुळे जैवविविधतेला चालना मिळते.

प्राणी व पक्षी जीवन

जुन्नर भागात वन्यजीव संपदा हा देखील समृद्ध दर्जा राखतो. बिबट्या, सांभर, हरण, काळा माकड, भेकर, ससा, लांबटकुडी पक्षी, पावडर सेल, विविध प्रकारच्या सरपटणाऱ्या प्राण्यांचे अस्तित्व आहे. येथे विविध प्रकारचे पक्षीही आढळतात, ज्यामध्ये कबूतर, मोर, कावळा, कुळकुळीत पक्षी, वटवाघूळ आणि विविध रंगीबेरंगी पक्षी प्रजाती आहेत. जैवविविधतेचे आर्थिक व पर्यावरणीय महत्त्व लक्षात घेतो, जुन्नर तालुक्याची जैवविविधता पर्यावरणीय समतोल राखण्यास मदत करते, पाण्याचा तप्तता नियंत्रित करते आणि मातीची धूप कमी करते.

स्थानिक लोकजीवन व झाडांच्या तीव्रता यांचा स्थानिक अर्थव्यवस्थेशी घनिष्ट संबंध आहे. जंगलातील फळे, औषधी वनस्पती तसेच काढणी वनशेती इथे महत्त्वाचे व्यवसाय म्हणून आहेत. गेल्या काही वर्षांपासून स्थानिक लोक, सामाजिक संस्था व सरकारी यंत्रणा एकत्र येऊन वनसंवर्धनासाठी आणि जैवविविधतेच्या संवर्धनासाठी शेतजमिनीत वृक्षारोपण, खंदक खणणे व जलसंधारण यांसारखे उपक्रम राबवित आहेत. मानवी हस्तक्षेप, जंगलतोड आणि वाढती लोकसंख्या यामुळे जैवविविधतेवर परिणाम होत आहे. त्यासाठी संरक्षणप्रणाली, नियमांचे काटेकोर पालन व स्थानिक जागरूकता वाढविण्याची गरज आहे.

काही भागात उद्यान, अभयारण्य व निसर्गसेवा प्रकल्पांच्या माध्यमातून जैवविविधता जपण्याचे प्रयत्न सुरू असले तरी विस्तृत प्रमाणावर सुधारणा आवश्यक आहे. जुन्नर तालुक्याचा नैसर्गिक वनस्पती व जैवविविधतेचा सखोल अभ्यास पर्यावरणीय शास्त्र, पर्यटन आणि कृषिशास्त्रासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरतो. या परिसरातील जैवविविधता राखण्यासाठी अधिकाधिक संवर्धनात्मक उपाययोजना करणे गरजेचे आहे.

छायाचित्र क्र. 2 – जुन्नर तालुक्यातील डोंगररांगा

प्रकरण तिसरे

जुन्नर तालुका पर्यटन

जुन्नर तालुक्याला महाराष्ट्र शासनाने 9 जानेवारी 2018 रोजी पुणे जिल्ह्यातील पहिला 'पर्यटन तालुका' म्हणून अधिकृत दर्जा दिला. या निर्णयामुळे जुन्नरचे नैसर्गिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक आणि धार्मिक वारसा याचा प्रभाव पर्यटन क्षेत्रात वाढविण्याचे महत्त्व अधोरेखित झाले.

1. जुन्नर तालुक्याला पर्यटन तालुका घोषित करण्यामागील कारणे खालीलप्रमाणे आहेत
2. जुन्नर हा छत्रपती शिवाजी महाराजांचा जन्मस्थान असून, या ऐतिहासिक वारशामुळे तो भारतीय इतिहास आणि संस्कृतीस मोठे योगदान देतो. शिवनेरी किल्ला, हरिश्चंद्रगड किल्ला, जीवधन, चावंड यांसारखे अनेक किल्ले पर्यटकांचे आकर्षण आहेत.
3. तालुक्यात तीनशेहून अधिक प्राचीन लेणी (गुहा) आहेत, ज्यात लेण्याद्री, भूत लेणी, मानमोडी अशी प्रसिद्ध गुहा आहेत, या बौद्ध आणि हिंदू वारशाचा ठसा जमिनीवर आहे.
4. सह्याद्रीत असलेले निसर्गसौंदर्य, घाटवाटा, धबधबे, नैसर्गिक जलस्रोत आणि जलाशये पर्यटनाला अनुकूल वातावरण निर्माण करतात.
5. कृषी पर्यटन, पराशर कृषी पर्यटन केंद्र यांसारख्या उपक्रमांमुळे ग्रामीण पर्यटनाला चालना मिळाली आहे, ज्यामुळे स्थानिक शेतीशी पर्यटनाचा समन्वय साधला जात आहे.

पर्यटन तालुका दर्जा प्राप्त करून पर्यटन विकासासाठी सल्लागार समिती स्थापन करण्यात आली असून, विविध विकास आराखडे तयार करून पर्यटनाच्या क्षेत्रात मोठे गुंतवणूक व नियोजन करण्याचा मानस आहे. राज्य सरकारच्या पाठपुराव्याने आणि विद्यमान आमदारांच्या प्रयत्नांनी जुन्नरला हा विशेष दर्जा मिळाला असून, पुढील काळात पर्यटन विकास आराखडा साकार करण्यावर भर देण्यात आला आहे. हा दर्जा जुन्नरच्या पर्यटन विकासासाठी एक नवा टप्पा असून तो या तालुक्याच्या आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रगतीस प्रोत्साहन देण्याचा उद्देश आहे. पर्यटनातून स्थानिक रोजगारनिर्मिती, सांस्कृतिक संरक्षण व निसर्ग संवर्धनाचे कामही सुदृढ होणार आहे.

3.1 ऐतिहासिक किल्ले

1. **शिवनेरी किल्ला**—शिवनेरी किल्ला पुणे जिल्ह्यात जुन्नर जवळील एक अत्यंत प्रसिद्ध आणि ऐतिहासिक किल्ला आहे. हा किल्ला छत्रपती शिवाजी महाराजांचा जन्मस्थळ म्हणून प्रसिद्ध आहे. 1630 सालच्या 16 फेब्रुवारीला येथे शिवाजी महाराजांचा जन्म झाला. हा किल्ला सातवाहन, चालुक्य, राष्ट्रकूट आणि यादव राजवटींमध्ये महत्त्वाचा हद्दीचा भाग होता.

निजामशाही, बहमनी, मोगल आदी अनेक राजवटींनी किल्ल्यावर ताबा मिळविला. किल्ल्याची संरचना अत्यंत मजबूत असून सात दरवाजे, जलसाठा व्यवस्थित बांधणी, तटबंदी आणि बुरुजामुळे हा किल्ला अत्यंत संरक्षणक्षम होता. शिवाजी महाराजांनी त्याच्या संरक्षणाचा विचार करून किल्ला जपला आणि स्वराज्य स्थापनेची पायरी म्हणून याला मोठे महत्त्व दिले. किल्ल्याजवळील निसर्गरम्य परिसर आणि किल्ल्याचे स्थापत्य कौशल्य हे इतिहासाचा ठळक भाग आहेत.

2. **जीवधन किल्ला**—जीवधन किल्ला शिवनेरीच्या जवळ असून तो सह्याद्रीच्या सुरम्य डोंगराळ प्रदेशात आहे. हा किल्ला युद्धासाठी उत्तम जागा मानला जातो. अनेक लढायांमध्ये त्याचा महत्त्वाचा वापर झालाय.
3. **चावंड किल्ला**—छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य स्थापनेच्या वेळी चावंड हे मुख्य किल्ले म्हणून वापरले होते. शिवाजी महाराजांनी या किल्ल्यावरून राज्यकारभार चालविला. हा किल्ला पुणे जिल्हा मधील जुन्नर तालुक्यात असून पर्यटकांसाठी आकर्षणाचा केंद्र आहे.
4. **हडसर किल्ला**—हा किल्ला सह्याद्री पर्वताच्या काठावर वसलेला असून लढायांसाठी महत्त्वाचा होता. हे किल्ले निसर्गरम्य आणि इतिहासाने भरलेले आहे.
5. **ढाकोबा किल्ला**—ढाकोबा हा किल्ला जुन्नर तालुक्यातील एक पुरातन किल्ला असून त्याचा हा भाग पूर्वेकडील आहे. येथे देखील काही ऐतिहासिक संघर्ष झालेले आहेत.
6. **नारायणगड किल्ला**—हा किल्ला अहिल्यानगर जिल्ह्याशी सीमेवर असून जुन्नर तालुक्याच्या भौगोलिक व ऐतिहासिक क्षेत्राचा भाग आहे. तो सामरिक दृष्टिकोनातून महत्त्वाचा मानला जातो.
7. **निमगिरी किल्ला**—निमगिरी हा सह्याद्रीच्या काठावर स्थित आहे. या किल्ल्याची स्थापना कायदा व सुव्यवस्थेसाठी झाली होती.
8. **सिंदोळा किल्ला**—सिंदोळा किल्ला छोटा पण भक्कम बचावात्मक किल्ला आहे जो जुन्नरच्या भौगोलिक विविधतेमध्ये सामील आहे.
9. **हरिश्चंद्रगड किल्ला**—हा किल्ला पर्वतीय भागात असून बंदुकीचा शस्त्रागार म्हणून काम करणारा किल्ला होता. युद्धकलेचा उत्कृष्ट नमुना या किल्ल्याला म्हणता येतो. येथे खूप नयनरम्य दृश्ये दिसतात आणि पर्यटकांमध्ये तो आवडता आहे.

जुन्नर तालुक्याचा हा साखरसरलेला किल्ल्यांतील वारसा सांस्कृतिक, ऐतिहासिक आणि सामरिक दृष्टिकोनातून अत्यंत समृद्ध आहे. या किल्ल्यांद्वारे महाराष्ट्राच्या विविध राजवटींचे

ऐतिहासिक चित्तरारक दृष्य दिसून येते, तसेच छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या जीवनाशी संबंधित ठिकाणे म्हणून ते महत्वाची पर्यटन स्थळे आहेत

3.2 प्राचीन लेणी

1. **लेण्याद्री**—लेण्याद्री लेणी ही महाराष्ट्रातील जुन्नर तालुक्यातील सर्वात प्रसिद्ध आणि मोठी बौद्ध लेणी आहे. या लेणी प्राचीन काळातील थेरवाद (हीनयान) पंथीय आहेत आणि त्यांचा कालखंड इ.स. पूर्व १ ते ३ व्या शतकांपर्यंतचा आहे. लेण्याद्रीत साधारणतः ३० पेक्षा जास्त लेणी आहेत, ज्यात चौत्यगृहे, विहार, ध्यानगृहे आणि भिक्षूंना वास्तव्य करण्यासाठी खोल्या यांचा समावेश आहे. येथेच अष्टविनायक गणपतींपैकी एक, षगिरिजात्मज गणपती मंदिर आहे, जे धार्मिक आणि सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्वाचे आहे. लेण्याद्रीतील शिल्पकला व वास्तुकला अत्यंत सूक्ष्म व सुंदर असून ती भारतीय स्थापत्यकलेचे लक्षवेधी उदाहरण आहे.
2. **नाणेघाट**—नाणेघाट हे जुन्नर तालुक्यातील बाजारी घाट असून त्याजवळ अनेक प्रसिद्ध लेणीही आहेत. या लेणी प्राचीन काळी धान्यवाहतूक मार्गावरून जाताना बनवलेल्या असून त्यांचा वापर बौद्ध भिक्षूंनी ध्यान व वास्तव्य म्हणून केला. नाणेघाटाला पर्यटन दृष्टीने महत्त्व आहे कारण ते निसर्गसौंदर्य आणि संगमरवरी वास्तुकलेचे उत्तम उदाहरण आहे.
3. **मानमोडी**—मानमोडी टेकड्यांवर अनेक बौद्ध लेणी आढळतात. या लेण्यांचा अभ्यास पुरातत्त्वज्ञानी सखोल केला असून, त्यावर अनेक शिलालेख व चित्रे सापडली आहेत. मानमोडी येथील लेणी थेरवाद शैलीतील असून धार्मिक उपक्रमांसाठी वापरल्या जाणाऱ्या जागा आहेत.
4. **चावंड**—चावंड या किल्ल्याजवळ अनेक प्राचीन लेणी असून त्यांचा प्रयोग बौद्ध धार्मिक क्रियांसाठी होई. येथे काही मुळात भूलेणी म्हणूनही चिन्हांकित आहेत.
5. **भूत लेणी**—भूत लेणी मानमोडी टेकड्यांवर असून त्या सातवाहनकालीन आहेत. या लेण्यांचा विविध भौगोलिक व धार्मिक महत्त्व आहे आणि त्या काळातील भिक्षूंना वास्तव्यस्थान म्हणून वापरल्या गेल्या.
6. **हडसर लेणी**—हडसर परिसरात देखील काही प्राचीन लेणी असून त्या सातवाहन युगातील आहेत. या लेण्यात बौद्ध स्थापत्यशैलीची स्पष्ट झलक दिसून येते.
7. **इतर लेणी**—जुन्नर काळी जुन्नर परिसरात अनेक लेणींचा समुह होऊन अस्तित्वात होता. गणेश लेणी, तुळजा लेणी, तसेच शिवनेरी टेकड्यांवर काही लेणी प्राचीन वास्तुभाग म्हणून

आढळतात. या सर्व लेण्यांतून तत्कालीन धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक जीवनाचा अभ्यास करता येतो.

जुन्नर तालुक्यातील प्राचीन लेणींना भारतातील बौद्ध स्थापत्यशिल्पाचा सर्वात मोठा समुह मानला जातो. या लेण्यांमध्ये चौत्यगृह, विहार, शिलालेख, आणि ध्यानालये आढळून येतात. लेण्याद्री ही प्रमुख लेणी असून तिचे धार्मिक, सांस्कृतिक, तसेच स्थापत्यदृष्ट्या महत्त्व मोठे आहे. या परिसरातील इतर अनेक लेणीही सखोल अभ्यासासाठी उपयुक्त आहेत आणि पर्यटनासाठी प्रमुख आकर्षण मिळवून देतात.

3.3 प्रमुख मंदिरे व धार्मिक स्थळे

1. **शिवाई देवी मंदिर शिवनेरी** —शिवनेरी किल्ला, छत्रपती शिवाजी महाराजांचा जन्मस्थान असून, त्या किल्ल्यावर शिवाई देवीचे प्रसिद्ध मंदिर आहे. या मंदिराला राजमाता जिजाऊंची विशेष श्रद्धा होती. असे मानले जाते की, शिवाजी महाराजांचे नाव षशिवाजी हे त्या माता शिवाई देवीच्या नावावरून ठेवण्यात आले होते. शिवाई देवी मंदिराची मूळ मूर्ती सुमारे 1630 पूर्वीची असल्याचे समजते, परंतु त्या मूळ मूर्तीचे काही प्रमाणात नुकसान झालेले आहे. 1635 साली मंदिरात मूर्ती नव्याने प्रतिष्ठापित करण्यात आली. ही मूर्ती तांदळाच्या स्वरूपातील आत्मलिंगाच्या आकाराची असून तिचा चेहरा तेजस्वी आणि प्रसन्न आहे. शिवाई देवीच्या मूर्तीच्या पुढे मोठा तांदळा आहे जो स्थानिक भक्तांकडून तांदळा म्हणून ओळखला जातो. दरवर्षी नवरात्रीच्या काळात आणि शिवजयंतीच्या दिवशी या मंदिरावर हजारो भक्त गर्दी करतात आणि येथे विविध धार्मिक उत्सवांचे आयोजन होते. शिवाई देवी मंदिराचा नकाशा, तेथील कला, वास्तुशास्त्र व पारंपरिक नृसंपदा या सर्वांचा अभ्यास करून त्याचा सांस्कृतिक महत्त्व अधोरेखित केला जातो, शिवाजी महाराजांच्या जीवनाशी झालेल्या नात्यामुळेही हे मंदिर विशेष स्थान राखते.
2. **लेण्याद्री गणपती मंदिर**—लेण्याद्री गणपती मंदिर जुन्नर तालुक्यातील सर्वात प्रसिद्ध धार्मिक स्थळ आहे. हे अष्टविनायकांपैकी सहावा मंदिर मानले जाते आणि "गिरिजात्मज गणपती" म्हणून ओळखले जाते. हे मंदिर प्राचीन बौद्ध लेण्यांमध्ये कोरलेले असून संपूर्ण मंदिर एका अखंड दगडावर कोरलेले असते. येथे दर्शनासाठी येण्यासाठी 307 पायऱ्या चढाव्या लागतात. लेण्याद्री मंदिराचा इतिहास इसवी सनाच्या 1-3 शतकांच्या काळातल्या बौद्ध विहारांतर्गत असून, नंतर हिंदू भक्तांसाठी गणपतीला समर्पित केले गेले. येथे गणपतीच्या मूर्तीऐवजी नैसर्गिक दगडाचा गाभारा आहे आणि सूर्यप्रकाशाने तो उजळत राहतो. भाद्रपद

महिन्यात येणाऱ्या गणेश चतुर्थी आणि माघ महिन्यातील गणेश जयंती येथे मोठ्या आनंदाने साजऱ्या होतात. येथे भक्ती, इतिहास आणि स्थापत्य कला एकत्र दिसते. या गणपती मंदिराला भक्तांमध्ये मोठा श्रद्धा आहे.

3. **ओझरगणपती**—ओझर गावात असलेले ओझर गणपती मंदिर देखील अतिप्रसिद्ध असून येथे भक्तांची मोठी संख्या दर्शनासाठी येते. हे मंदिरही अष्टविनायकांपैकी एक मानले जाते आणि धार्मिक समारंभ व उत्सव येथे मोठ्या प्रमाणावर होतात. ओझर मंदिराचा जुना इतिहास असून स्थानिक लोकसंस्कृतीशी त्याचा घट्ट संबंध आहे.
4. **कुंकडेश्वर**—कुंकडेश्वर मंदिर जुन्नर जिल्ह्यातील एक प्रसिद्ध शिव मंदिर असून अत्यंत श्रद्धेचे ठिकाण आहे. येथे दरवर्षी धार्मिक उत्सव मोठ्या औचित्याने आयोजित केले जातात. कुंकडेश्वर मंदिराचा स्थानिक लोकजीवनात महत्त्वाचा वाटा आहे आणि येथील निसर्ग सौंदर्याचा आनंद पर्यटकांकडून घेतला जातो.
5. **दुर्गादेवी मंदिर**—जुन्नर तालुक्यातील दुर्गादेवी मंदिर धार्मिक आणि सांस्कृतिक महत्त्व असलेले मंदिर आहे. स्थानिक लोक येथे वारंवार पूजा, जत्रा आणि उत्सव साजरे करतात. देवस्थान परिसर हिंदू धर्माच्या विविध विधींना प्लॅटफॉर्म देते.
6. **खंडोबा मंदिर**—खंडोबा मंदिर महाराष्ट्रातील एक प्रसिद्ध देवस्थान असून जुन्नर तालुका तसेच आसपासच्या ग्रामीण भागातील लोकांचे मुख्य धार्मिक स्थळ आहे. खंडोबाला महाराष्ट्रात व खेडकऱ्यांमध्ये मान्यता आहे आणि याला विशेष पूजा केली जाते. येथे वार्षिक महोत्सव आयोजित होतात ज्यामध्ये संपूर्ण परिसरात उत्साह असतो.

जुन्नर तालुक्यातील प्रमुख मंदिरे आणि धार्मिक स्थळे सांस्कृतिक व भावनिक दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाची आहेत. लेण्याद्री गणपती मंदिर हे अष्टविनायकांपैकी एक आहे आणि याशिवाय ओझर, कुंकडेश्वर, दुर्गादेवी व खंडोबा यांसारखी मंदिरे धार्मिक जीवनाचा आधार देतात. या धार्मिक स्थळांवर भक्तांची सतत गर्दी असते आणि त्यांना धार्मिक, सांस्कृतिक तसेच पर्यटनाच्या क्षेत्रात मोठे महत्त्व प्राप्त आहे.

3.4 नैसर्गिक स्थळे व घाट

1. **माळशेज घाट**—माळशेज घाट हा महाराष्ट्रातील सह्याद्री पर्वतरांगांतील एक प्रसिद्ध आणि निसर्गसौंदर्यानी नटलेला घाट आहे. हा घाट ठाणे जिल्हा आणि पुणे जिल्ह्यातील जुन्नर तालुक्याच्या सीमेवर स्थित आहे. माळशेजमध्ये पावसाळ्यात मुसळधार पाऊस, धबधबे, हिरव्या गालिच्याने भरलेले डोंगर, व दाट कडूळ आकाश यामुळे माळशेज घाट नयनरम्य

पर्यटन स्थळ म्हणून ओळखला जातो. येथे प्रोहित पक्षी (फ्लेमिंगो) देखील पाहायला मिळतात, जे जुलै-सप्टेंबर दरम्यान येतात. येथील पिंपळगाव धरणाजवळ पर्यटकांसाठी रेस्ट हाऊस आणि हॉलिडे रिझॉर्ट उपलब्ध आहे. माळशेज घाटालाच भारताचे आरोग्य केंद्र देखील म्हटले जाते कारण येथे ताजी स्वच्छ हवा आहे.

2. **नाणेघाट**—नाणेघाट हा एक भूप्रदेशीय घाट असून तो जुन्नर तालुक्यात आहे. तो पुणे-नाशिक मार्गावर बसवास स्थानकाजवळ आहे. नाणेघाट परिसरात प्राचीन बौद्ध लेणी व धार्मिक स्थळे आढळतात. नाणेघाटाचा घाटमाथा डोंगराळ असून येथे निसर्ग सौंदर्य भरपूर आहे. या परिसरात पर्यटन, ट्रेकिंगसाठी चांगली संधी आहे.
3. **दान्या घाट**—दान्या घाट हा सह्याद्रीतील एक नैसर्गिक घाट असून तो पर्यटनासाठी उपयुक्त आहे. हा घाट जलप्रपातांसाठी प्रसिद्ध असून पावसाळ्यात येथे सुंदर धबधबे दिसतात. दान्या घाट परिसरात नद्यांचे खोरे आणि वन्यप्राणी आढळतात.
4. **अणे घाट**—अणे घाट ही निसर्गरम्य खोरे असलेली जागा आहे जिथे नैसर्गिक पूल व डोंगराळ भूभाग पर्यटन आकर्षण आहे. येथे ट्रेकिंग, पर्वतारोहणासाठी कार्य केले जाते.
5. **इंगळून घाट**—इंगळून घाट हा घाट जलस्रोतांनी समृद्ध असून या भागात नैसर्गिक तलावांच्या रूपाने पर्यटन वाढत आहे. घाटाच्या आसपास जंगल असून यहाँ वन्यजीवन आढळते.

जुन्नर तालुक्यातील हे नैसर्गिक घाट व स्थळे सह्याद्री पर्वतरांगांची निसर्गरम्य सुरेखता आणि ऐतिहासिक महत्त्व अधोरेखित करतात. माळशेज घाट हा प्रमुख पर्यटन स्थळ असून, त्यासोबत इतर घाटही पर्यटकांचे आवडते ठिकाण वाटतात. दान्या घाट, नाणेघाट, अणे घाट आणि इंगळून घाट या पर्वतीय भूभागातील निसर्ग विरहणाऱ्या स्थानांसाठी ओळखले जातात, जे पर्यटन, साहस आणि निसर्गप्रेमींसाठी महत्वाचे आहेत.

3.5 जलाशय व धबधबे

1. **पिंपळगाव जोगा धरण**—पिंपळगाव जोगा धरण हे जुन्नर तालुक्याच्या कुकडी नदीवरील एक मोठे मातीचे धरण आहे. हे कुकडी प्रकल्पाचा भाग असून सिंचनासाठी महत्वाचे आहे. धरणाची लांबी 4310 मीटर असून उंची 24.60 मीटर आहे. धरणाजवळील जलाशय परिसर नैसर्गिक सौंदर्याने नटलेला असून पर्यटकांसाठी आकर्षणाचा केंद्र आहे. पावसाळ्यामध्ये येथे बोटिंग आणि जलक्रीडा केली जाते. जलाशयाजवळील निसर्गरम्य टेकडी व पानझडी वनस्पती हे भाग ओसंडून वाहणाऱ्या पाण्यामुळे हिरव्यागार दिसतात.

2. **माणिकडोह धरण**—माणिकडोह धरण हे सिंचनासाठी असून जुन्नर तालुक्यातील प्रमुख जलसाठा म्हणून ओळखले जाते. विविध गावांना निरंतर पाणी पुरवठा करण्यासाठी हे धरण अत्यंत महत्त्वाचे आहे. विविध पाण्याच्या प्रकल्पांतर्गत कृषी विकासासाठी वापरले जाते.
3. **येडगाव धरण**—कुकडी नदीवर बांधले गेलेले येडगाव धरण सिंचनासाठी वापरले जाते. नदीच्या जलप्रवाहाचा उपयोग करून या धरणाने परिसरातील शेतीला भरपूर पाणी पुरवत आहे. या धरणाच्या परिसरात नैसर्गिक सौंदर्य आणि पर्यटनासाठी सुखद वातावरण आहे.
4. **आंबोली धबधबा**—जुन्नर तालुक्यातील आंबोली धबधबा नैसर्गिक जलप्रपात आहे, जो पर्यटकांना आकर्षित करतो. हा धबधबा पावसाळ्यात अधिक प्रचंड आणि सुंदर दिसतो, ज्यामुळे साहसी आणि निसर्गप्रेमी येथे येतात.
5. **काळू धबधबा**—काळू धबधबा देखील जुन्नर तालुक्यातील एक प्रसिद्ध जलप्रपात असून पावसाळ्याकाळी तो विशेषतः पर्यटकांकडून प्रचंड भेट दिला जातो. तो निसर्गाच्या निर्दोष सौंदर्याचा अधिष्ठान आहे.

जुन्नर तालुक्यामधील या जलाशयांमुळे सिंचन, जलसंचयन आणि पर्यटनाला चालना मिळाली आहे. धरणे व जलस्रोत शेतीला पाणी पुरवतात तसेच तालुक्याच्या निसर्ग वातावरणाला समृद्ध करतात. धबधबे त्यांच्या नैसर्गिक सौंदर्यामुळे पर्यटनाचा भाग आहेत आणि लोकांमध्ये पर्यावरण संवर्धनासाठी जागरूकता वाढवतात.

3.6 वन्यजीव व संरक्षित क्षेत्रे

माणिकडोह बिबट्या निवारण केंद्र

जुन्नर तालुक्यातील माणिकडोह गावाजवळ असलेले बिबट्या निवारण केंद्र हे भारतातील एक प्रमुख आणि महत्त्वाचे बिबट्या पुनर्वसन केंद्र आहे. 2007 मध्ये स्थापित झालेले हे केंद्र महाराष्ट्र सरकार आणि वन्यजीव या स्वयंसेवी संस्थेच्या मदतीने चालवले जाते. या केंद्रात बिबट्यांचा परिचर्या, पुनर्वसन आणि संरक्षण यासाठी संपूर्ण सुविधा आहेत. येथे आज सुमारे 30 हून अधिक बिबटे आहेत ज्यांना गंभीर जखमा किंवा दुसऱ्या ठिकाणी राहायला अडचणी येणाऱ्या बिबट्यांना मदत केली जाते. मानव-बिबट्या संघर्ष टाळण्यासाठी आणि बिबट्यांचे प्रजनन जपण्यासाठी या केंद्राने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. केंद्राच्या कार्यामुळे लांब पल्ल्याच्या स्थलांतर व नैसर्गिक पुनर्वसनाला चालना मिळाली आहे.

जंगल व वनक्षेत्र

जुन्नर तालुक्याचा पश्चिम भाग सह्याद्री पर्वतरांगाच्या कुशीत आहे, ज्यामुळे या भागात घनदाट वनस्पती व वन्यजीव आहेत. नागझाडी, नैसर्गिक अदवों आणि टिंबेटन घनदाट जंगल या परिसराचे वैशिष्ट्य आहेत. येथे बिबट्यांशिवाय सांभर, भेकर, हरण, विविध पक्षी आणि सरपटणारे प्राणीही आढळतात. वनक्षेत्रात जैवविविधतेचे समृद्धी आहे आणि या परिसराला पर्यावरणीय संतुलन राखण्यासाठी तसेच पर्यटनासाठी संरक्षित कक्ष म्हणून जपले जाते. वन्यजीव संरक्षणासाठी वन विभागाचा सतत प्रयत्न असून जंगलतोड व माणस-प्राणी संघर्षावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी अनेक योजना राबवल्या जात आहेत.

वन्यजीव संरक्षण व संघर्ष

जुन्नरमध्ये मानव व बिबट्यांमध्ये काही प्रमाणात संघर्षही नोंदवला जातो, ज्यावर उपाय शोधण्यासाठी केंद्र व वन विभाग प्रयत्नशील आहे. बिबट्यांच्या प्रजातींचे संरक्षण आणि पुनर्वसन करण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर केला जात आहे. स्थलिक लोकांच्या सहकार्याने बिबट्यांच्या नैसर्गिक वातावरणाचा विस्तार होत आहे, ज्यामुळे बिबटे निसर्गात पुन्हा वाढू लागले आहेत.

जुन्नर तालुक्यातील माणिकडोह बिबट्या निवारण केंद्र आणि घनदाट वनक्षेत्र हे या भागाच्या जैवविविधतेचे केंद्रस्थाने आहेत. या परिसरातील वन्यजीव संरक्षणासाठी वन विभागाच्या कारवाई आणि जैवविविधतेच्या संवर्धनासाठी स्थानिक प्रयत्न महत्वाचे आहेत. मानव-बिबट्या संघर्ष कमी करण्यासाठी स्थानिक तसेच राष्ट्रीय स्तरावर उपाययोजना राबवण्यात येत आहेत, ज्यामुळे वन्यजीव आणि मानव दोघांच्या शाश्वत सह-अस्तित्वाची आशा आहे

3.7 आधुनिक व जागतिक केंद्रे

खोडद ज्योतिर्दुर्बीण (Giant Metrewave Radio Telescope & GMRT)

खोडद हे पुणे जिल्ह्यातील जुन्नर तालुक्यात स्थित एक गाव असून येथे जगातील एक प्रमुख आणि अत्याधुनिक रेडिओ टेलिस्कोप असल्याने खोडद प्रसिद्ध आहे. या गावात 30 दुर्बीणींचा समूह जायंट मीटरवेव्ह रेडिओ टेलिस्कोप (GMRT) प्रकल्पासाठी उभारण्यात आला आहे. ती 45 मीटर व्यासाच्या डिशेसपासून तयार करण्यात आलेली असून यामुळे खगोलशास्त्रात रेडिओ तरंगलांबांवर ग्रह, तारे, धूमकेतू आणि इतर आकाशीय वस्तूंचे निरीक्षण करता येते. लढत या प्रकल्पाद्वारे आकाशगंगांचे, उपग्रहांचे आणि तारकांचे संशोधन अनेक देशांतील वैज्ञानिक करत आहेत. खोडद रेडिओ टेलिस्कोपचा प्रकल्प 1982-83 पासून सुरू झाला व 1984 मध्ये पूर्ण झाल्यामुळे भारताने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर खगोलशास्त्राच्या क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण स्थान मिळवले आहे.

या केंद्राचे विश्लेषण, निरीक्षण आणि संशोधन आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या आधारावर केले जाते. नागरिकांसाठी दर शुक्रवारी पूर्वपरवाना घेऊन येथे भेट देण्याची व्यवस्था आहे. राष्ट्रीय विज्ञान दिनी येथे विज्ञान प्रदर्शनही भरवले जाते.

आर्वी उपग्रह केंद्र

जुन्नर तालुक्यातील आर्वी हा परिसर उपग्रह संशोधनासाठी आणि अंतराळ विषयक यंत्रसामग्री विकासासाठी प्रसिद्ध आहे. येथील उपग्रह केंद्र भारतातील खगोलशास्त्र आणि अंतराळ तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात योगदान देते. आर्वी उपग्रह केंद्रात उपग्रहांवर आधारित प्रोजेक्ट्स, डेटा संकलन, विश्लेषण आणि नियंत्रण करता येते. यामुळे स्थानिक विज्ञान-तंत्रज्ञान क्षेत्राचा विकास होतो तसेच भारताच्या उपग्रह कार्यप्रणालीत महत्वाचे स्थान मिळते. आर्वी केंद्र खगोलशास्त्रीय संशोधन आणि प्रोजेक्टसाठी आधुनिक उपकरणे आणि तंत्रज्ञानाचा वापर करते.

जुन्नर तालुक्यातील खोडद ज्योतिर्दुर्बीण व आर्वी उपग्रह केंद्र या आधुनिक आणि जागतिक दर्जाच्या संस्थांनी या भागाचा विज्ञान तंत्रज्ञानामध्ये महत्त्व वाढवले आहे. हे केंद्र आंतरराष्ट्रीय संशोधन आणि विकसित तंत्रज्ञानाचे केंद्र म्हणून गणले जातात, ज्यामुळे भारताचा जागतिक दर्जावर मान वाढत आहे. या केंद्रांमुळे स्थानिक तरुणांना संशोधनात सहभागी होण्याची संधी मिळते, तसेच पर्यावरणीय व भूगोलशास्त्रीय अध्ययनासाठीही आधार मिळतो.

छायाचित्र क्र. 3 –खोडद ज्योतिर्दुर्बीण

प्रकरण चौथे

पर्यटनाचा प्रभाव

जुन्नर तालुक्यातील पर्यटनाचा सामाजिक-आर्थिक प्रभाव हा या भागाच्या विकासात अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. पर्यटन विकासांमुळे भूभागातील नैसर्गिक, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक संपदा वाढीस लागली असून स्थानिक लोकांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मोठी मदत झाली आहे.

4.1 सामाजिक प्रभाव

पर्यटनामुळे जुन्नरच्या गावांमध्ये लोकसंख्या आणि सामाजिक बांधिलकी अधिक दृढझाली आहे. पर्यटकांची येणारी संख्या वाढल्यामुळे स्थानिकांचे सांस्कृतिक वारसा जपण्याची तयारी वाढली आहे. त्यामुळे स्थानिक उत्सव, धार्मिक विधी व परंपरा पुन्हा जीवंत झाली आहेत. स्थानिक सामाजिक रचना सुधारली असून युवक-युवतींना पर्यटन सेवेत रोजगार मिळत आहे, ज्यामुळे त्यांच्या जीवनमानात सुधारणा झाली आहे. आदिवासी परंपरा, लोककला, हस्तकला यांना पर्यटनामुळे बळकटी मिळाली, ज्यामुळे सांस्कृतिक टिकाऊपणा राखण्यास मदत झाली आहे. पर्यटनामुळे सामाजिक स्थिती आणि अस्मिता वाढली असून ग्रामीण भागातील महिलांना स्वरोजगार व आर्थिक स्वावलंबनाची संधी मिळाली आहे.

4.2 आर्थिक प्रभाव

पर्यटनातून स्थानिक अर्थव्यवस्थेला मोठा चालना मिळाली आहे. अनेक घरगुती पातळीवरील उद्योग, होमस्टे, खाद्यपदार्थ विक्री, हस्तकला व परिवहन क्षेत्रातील नोकऱ्या निर्माण झाल्या आहेत. धरणे, किल्ले, प्राकृतिक घाटे यामुळे पर्यटकांना नवीन रोजगार उपलब्ध झाले आहेत. परिणामी, कृषि व्यतिरिक्त पर्यटन हा आर्थिक आधार म्हणून पुढे आला आहे. पर्यटन विकासांमुळे सरकारी व खाजगी गुंतवणूक वाढली आहे आणि हे स्थानिक स्तरावर सामाजिक व भौतिक पायाभूत सुविधा उभारण्यासाठी उपयोगी ठरले आहे. पर्यटन सगळ्या स्तरांवर विकास घडवित असल्याने ग्रामीण भागाच्या आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा झाली आहे ज्यामुळे स्थलिक जनसंख्या शहरीकरणाच्या दबावापासून मुक्त झाली आहे.

4.3 पर्यावरणीय व सांस्कृतिक जतन

पर्यावरणाला हानी न पोहोचवता पर्यटन विकास केला जात असून, जैवविविधता, निसर्गसंपदा आणि सांस्कृतिक जागृती वाढविण्यासाठी स्थानिक प्रशासन कार्यरत आहे. पर्यटनाच्या माध्यमातून

इतिहास, वास्तुकला, आणि धार्मिक वारशाची काळजी घेतली जात आहे जेणेकरून आगामी पिढ्यांना या स्थळांचे महत्त्व समजावे.

जुन्नर तालुक्यातील पर्यटनाचा सामाजिक आणि आर्थिक प्रभाव व्यापक आहे. हा प्रभाव स्थानिकांचे जीवनमान सुधारण्यात, रोजगार निर्मितीत, सांस्कृतिक जतनात आणि पर्यावरण संवर्धनामध्ये दिसून येतो. पर्यटन क्षेत्राच्या या सकारात्मक परिणामामुळे जुन्नर तालुका विद्यमान काळात एक सक्रिय आणि समृद्ध टूरिझम हब म्हणून ओळखला जात आहे. पुढील काळात या विकासाला आणखी वेग देण्यासाठी स्थानिक, राज्य आणि केंद्र सरकार पाऊले उचलत आहेत.

प्रकरण पाचवे

कृषी घटक

5.1 शेती व्यवसाय

जुन्नर तालुक्यातील शेती ही या भागाच्या लोकजीवनाचा मुख्य आधार आहे. या तालुक्याचा भूभाग डोंगराळ भाग आणि माळरान यांचा संगम असल्याने येथे महाराष्ट्रातील विविध प्रकारच्या पिकांची शेती केली जाते. जुन्नर येथे हवामान अनुकूल असून, पावसाळी पीक आणि हंगामी पाण्याच्या उपलब्धतेमुळे शेती सक्षमपणे चालते. राजूर, कुकडी, मांडवी, आणि माळशेज घाट या भागातून नद्यांचा उद्गम होतो, जेथून शेतीसाठी पाणी मिळते.

जुन्नर तालुक्यात मुख्यत, टोमॅटो, वांगी, बटाटे, कांदा, भेंडी अशा भाजीपाल्याची शेती मोठ्या प्रमाणात केली जाते. टोमॅटोची शेती येथे विशेष प्रसिद्ध असून, या पिकामुळे अनेक शेतकऱ्यांनी आर्थिक समृद्धी मिळवली आहे. उदाहरणार्थ, तुकाराम गायकर नावाच्या शेतकऱ्याने टोमॅटोच्या उत्पादनातून करोडपती होण्याचा गौरव मिळवला आहे. जुन्नरमध्ये पाचघर, ओतूर, आंबेगव्हाण, आणि रोकडी या गावांमध्ये टोमॅटो लागवड मोठ्या प्रमाणात केली जाते कारण या भागात शेतीसाठी पाण्याची सोय उत्तम आहे. याशिवाय, जुन्नरमध्ये शेंगदाणे, तांदूळ, ज्वारी, ऊस अशा इतर शेती पिकांचीही लागवड होते. फळे मंडळींमध्ये आंबा, केळी, द्राक्ष, डाळिंबे ही प्रसिद्ध आहेत. या भागातील काही ठिकाणी भाजीपाला कमी पाण्याच्या हवामानातही चांगला उत्पादन देतो त्यामुळे शेतकरी विविध प्रकारच्या पिकांवर अवलंबून आहेत.

जुन्नर तालुक्यातील शेतीसाठी विविध सेंद्रिय आणि आधुनिक कृषी तंत्रज्ञानाचा वापरही केला जात आहे. विविध धरणे व जलसंग्रहण प्रकल्पांमुळे पाणी व्यवस्थापन सुधारले आहे व शेतकऱ्यांना पीकपाणी पुरवठा अधिक नियमित होण्याचा लाभ मिळतो. तसेच, कृषी उत्पन्न बाजार समिती (एपीएमसी) ठिकाणी होणाऱ्या विक्रीनिमित्त शेतकऱ्यांना थेट बाजारपेठेची उपलब्धता मिळते. काही अडचणीही असलेल्या शेतीत काळ्या मातीच्या दुर्मिळतेमुळे, कधी कधी हिवाळी किंवा पावसाळी पिकांवर परिणाम होतो, परंतु शेतकरी त्यांच्या मेहनतीत बदल करून या अडचणींवर मात करतात. जुन्नरच्या डोंगराळ भागात माळशेज घाट, नाणे घाट व दाऱ्या घाट असल्यामुळे इथे पर्यटन आणि शेती यांचा दुष्परिणाम टाळण्यासाठी निसर्गसंतुलन राखणे गरजेचे आहे. एकंदरीत, जुन्नर तालुका महाराष्ट्रातील कृषीप्रधान भाग असून येथे टोमॅटोसारख्या भाजीपाल्याची मोठ्या प्रमाणात लागवड होत आहे, जी आर्थिक दृष्टिकोनातून ग्रामीण भागातील प्रगतीस मोठा हातभार

लावते. येथील शेती आधुनिक तंत्रज्ञानाबरोबर पारंपरिक पद्धतींचा संगम असून पर्यावरणीय दृष्ट्या सुद्धा संवेदनशील पद्धतीचा अवलंब केला जातो.

5.2 जुन्नर तालुक्यातील पिक रचना

जुन्नर तालुक्यातील पिक रचना ही त्याच्या भौगोलिक, हवामानिक, जलस्रोतांवर अवलंबून विविधतेने समृद्ध आहे. या भागात मुख्यत्वे तीन पिक हंगामानुसार लागवडीची युक्ती वापरली जाते – उदा. हिवाळी पिक (रबी), उन्हाळी पिक (गरम) आणि पावसाळी पिक (खरीप).

पावसाळी हंगाम –पावसाळ्याच्या हंगामात तांदूळ, ज्वारी, बाजरी अशा धान्यांच्या पिकांवर भर देण्यात येतो कारण या पिकांना नैसर्गिक पावसापासून पुरेशा प्रमाणात पाणी मिळते. तसेच शेंगदाणे, सोयाबीन, मका यांसाठी देखील जुन्नरच्या काही भागात लागवड केली जाते. परंतु तांदूळ हे मुख्य धान्य असून त्यासाठी नद्यांच्या जवळील दऱ्या-पाट्या अधिक उपयुक्त असतात.

उन्हाळी हंगाम –उन्हाळ्याच्या हंगामात, विशेषतः तुरटीच्या भागात, टोमॅटो हे प्रमुख भाजीपाल्याचे उत्पादन आहे. टोमॅटोची ही लागवड जुन्नर-नारायणगाव भागात जोरात वाढली असून, याठिकाणी तो गरम हवामान आणि सिंचनाच्या योग्य सोयीमुळे उत्तम दराने येतो. याशिवाय वांगी, भेंडी, कांदा, बटाटे ही भाजीपाला उत्पादित केला जातो. या भाजीपाल्यांच्या पिकांसाठी टपरी सिंचन (टिबक सिंचन) यांचा वापर वाढतो आहे, ज्यामुळे पाण्याचा बचत होतो आणि उत्पादन चांगले येते.

हिवाळी हंगाम –हिवाळी हंगामात गहू, चना, मसूर ह्या डाळींचीही लागवड केली जाते. काही भागांत ऊस आणि डाळिंब यांसारख्या फळांची शेती देखील केली जाते. आम्बा, केळी, द्राक्षे यांसारखी फळे हि शेतीत घेतली जातात, पण ती तुलनेने कमी प्रमाणात आहे.

जुन्नरमध्ये पाचघर, मांडवी, कुकडी, काळू तसेच माळशेज घाटातून नद्यांचे पाणी मिळते, त्यामुळे सिंचन व्यवस्था मजबूत आहे. तालुक्यातील काही भाग अवर्षणग्रस्त असून तिथे सेंद्रिय शेती, सेंद्रिय खतांचा वापर, शेतीतील खत कमी करणे, पाणी संधारणासाठी विविध योजना राबविण्याचा प्रयत्न केला जातो. यामुळे पिकांच्या उत्पादनात वाढ होण्यास मदत झाली आहे.

एकंदरीत, जुन्नर तालुक्यातील पिक रचना विविध हंगामांत वेगवेगळ्या प्रकारची पिके लावण्यावर आधारित आहे, ज्यामुळे येथील शेतकरी वर्षभर निरोगी उत्पन्न मिळवून शेतीवर अवलंबून राहू शकतात. पिकांच्या निवडीमध्ये हवामानात होणाऱ्या बदलांचे, पाण्याच्या उपलब्धतेचे आणि जमिनीच्या मुळावर भरणाऱ्या घटकांचा सुद्धा विचार घेतला जातो. जुन्नरच्या पिक रचनेत नवनवीन तंत्रज्ञान व शास्त्रीय शिफारसींचा समावेश होत असून, शेतकऱ्यांना अधिकाधिक आर्थिक लाभ मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत.

5.3 कृषी पर्यटन

जुन्नर तालुक्यातील शेती मोठ्या प्रमाणावर विकसित आहे. या भागात आंबा, केळी, तांदूळ, ज्वारी, ऊस, डाळिंबे, द्राक्षे, भाजीपाला, फुले यांची लागवड मोठ्या प्रमाणात होते. कृषी पर्यटनामुळे पर्यटकांना शेतीशी निगडित विविध क्रिया प्रत्यक्ष पाहता येतात, जसे की पीक काढणी, फळवाटिका, भाजीपाला लागवड आणि सेंद्रिय शेतीच्या पद्धती. "पराशर कृषी पर्यटन केंद्र" सारख्या उपक्रमांनी पर्यटकांना सेंद्रिय शेती, पारंपरिक पद्धतींचे महत्त्व, नैसर्गिक खतगुण आणि जीवसृष्टीजवळील उत्पादनांची माहिती दिली जाते. हे केंद्र शेतकरी आणि पर्यटक यांच्यातील संवादाचे माध्यम देखील आहे.

5.4 सेंद्रिय शेती

जुन्नर तालुक्यात सेंद्रिय शेतीच्या पद्धतींना भरपूर प्रोत्साहन मिळत आहे. सेंद्रिय खतांचा वापर, रासायनिक कीटकनाशक कमी करण्याचे प्रयत्न, नैसर्गिक सिंचन तंत्रे यामुळे पर्यावरणीय टिकाववादास चालना मिळत आहे. सेंद्रिय शेतीच्या अनुभवाचा भाग करून पर्यटकांना नैसर्गिक शेतीची माहिती दिली जाते. अनेक शेतकऱ्यांनी सेंद्रिय कृषी स्वीकारली असून, त्यामुळे उत्पादनांचे दर्जा सुधारतो व स्थानिक बाजारात विक्रीस वाढ होते.

5.6 ग्रामीण पर्यटन

जुन्नर तालुक्यातील गावं त्यांच्या सांस्कृतिक आणि निसर्ग सौंदर्यामुळे ग्रामीण पर्यटनासाठी आदर्श ठिकाणे आहेत. येथे पारंपरिक महाराष्ट्रियन जीवनशैली, गावातील बांधकाम, खाद्यसंस्कृती आणि हिवाळी/पावसाळी उत्सव पाहण्यास मिळतात. पर्यटकांना गावगाड्या, हस्तकला, पारंपरिक कला व शिल्पप्रदर्शन पाहण्याची संधी मिळते. होमस्टे सुविधा ग्रामीण भागात उपलब्ध असल्यामुळे रहिवाशांशी थेट संवाद साधता येतो. हे पर्यटन ग्रामीण भागाला रोजगार, सामाजिक विकास व सांस्कृतिक जतनास मदत करते.

जुन्नर तालुक्यातील कृषी, सेंद्रिय शेती आणि ग्रामीण पर्यटन यांनी स्थानिक अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. या पर्यटन स्वरूपामुळे पर्यटकांना पारंपरिक शेतकरी जीवनशैली व ग्रामीण संस्कृतीचा अनुभव मिळतो, तर स्थानिकांना आर्थिक स्वावलंबन व सामाजिक विकासाची संधी मिळते. त्यामुळे जुन्नरचा ग्रामीण पर्यटनाचा विकास टिकाऊ आणि समृद्ध स्वरूपाचा झाला आहे.

प्रकरण सहावे सांस्कृतिक घटक

6.1 स्थानिक खाद्यसंस्कृती

जुन्नर तालुक्याची खाद्यसंस्कृती आपल्या खास वैशिष्ट्यांसाठी ओळखली जाते. येथील अन्नपदार्थ पारंपरिक आणि स्थानिक संसाधनांवर आधारित असतात. काही प्रसिद्ध पदार्थ खालीलप्रमाणे आहेत. पुरणपोळी आणि साररू जुन्नरच्या घरामध्ये विशेष महत्त्व असलेले खाद्यपदार्थ. आमटी भाकर— घरगुती स्वादिष्ट पुराने पदार्थांपैकी एक. मासवडी आणि भाकर— मसालेदार मासालेदार भाकरी आणि भाजी घालून खाल्ली जाणारी स्थानिक मसाला वडी. शेंगोळी — गोडसर खमंग पदार्थ ज्याचा मुलुख भक्ष्याही असतो. पिठलं भाकर — पारंपरिकतरू एक प्रसिद्ध महाराष्ट्रीयन भोजन.झणझणीत मिसळ आणि चटकदार भेळ —व्यंजनांमध्ये तिखट व चवदार पदार्थ.यात्रेतील गोल भजी, जिलेबि आणि शेव रेवडी —दक्षिण भारतीय उत्सवांच्या व बाजारात विकल्या जाणाऱ्या खाद्यपदार्थांसारखे पदार्थ.

6.2 पोशाख संस्कृती

जुन्नर तालुक्यातील लोकसंख्या मुख्यतः मराठी शाखेतील असून, येथे पारंपरिक मराठी पोशाख प्रामुख्याने दिसून येतात. स्त्रिया पारंपरिक साडी किंवा नऊवारी साडी आणि पुरुष पारंपरिक धोतर—कुर्ता किंवा धोतर—पगारामध्ये दिसतात. शहरी भागांत तसेच तरुण वर्ग आधुनिक पोशाखदेखील वापरतो, मात्र ग्रामीण भागातील लोक पारंपरिक पोशाख जोपासण्यास कल असतो. पर्यावरणीय, सामाजिक व धार्मिक कार्यक्रमांत महिलांच्या पारंपरिक पोशाखांमध्ये वेगवेगळे रंगसंगती, नेमणुकीचा पारंपरिक दागिना तसेच फुलांच्या हाराच्या सजावटीचा वापर करतात, जे पोशाख संस्कृतीचा प्रमुख भाग आहे. पुरुष तरुणांच्या पारंपरिक पोशाखात धोतर—कुर्ता, टोपी, कधीकधी पगारामध्ये सांस्कृतिक ठिकाणी वेगवेगळे रंग व कापड वापरले जातात.

शिवकालीन इतिहासामुळे जुन्नर परिसरात पोशाख संस्कृतीत महाराष्ट्रीय पारंपरिक ढोबळा, कोलाहल (कुर्ता) आणि पेंढरीचा मोठा वाटा आहे. विजयी संस्कृतीत या पोशाखांचा वापर प्रामुख्याने होतो, तीथे उत्सवांमध्ये आणि धार्मिक कार्यकर्तींमध्ये पारंपरिक पोशाखांचे महत्त्व असते. विशेष म्हणजे, जुन्नर तालुक्यातील काही आदिवासी भागांमध्ये त्यांच्या स्वतःच्या पोशाखांचे वेगळे प्रकार असून, त्यामध्ये रंगीबेरंगी तसेच हस्तकलेने सजवलेले पोशाख दिसतात.पोशाख संस्कृतीला स्थानिक हवामान व सामाजिक व्यवहारांनीही आकार दिला आहे. उन्हाळ्यात हलक्या व रंगीबेरंगी कपड्यांचा अधिक वापर होतो, तर थंडीत जाडसर कपडे वटले जातात.एकंदर, जुन्नर तालुका हे

ठिकाण पोशाख संस्कृतीच्या जोपासनेत महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक इतिहास व सामाजिक वैशिष्ट्ये जतन करणाऱ्या प्रमुख ठिकाणांपैकी एक मानले जाते.

6.3 लोककला

जुन्नर तालुक्यातील लोककलेचा समृद्ध वारसा आहे. स्थानिक लोककला विविध फेस्टिव्हल्समध्ये आणि धार्मिक समारंभांमध्ये दिसून येते, ज्यात तमाशा महत्त्वाचा भाग आहे. नारायणगाव हे ठिकाण तमाशासाठी प्रसिद्ध असून अनेक नामवंत तमाशगीर येथे जन्मले आहेत. स्थानिक गायन, नृत्य, वाद्यसंगीत आणि हस्तकला या क्षेत्रांमध्ये ग्रामीण लोकांनी परंपरे क्रमानुसार यश मिळवले आहे. जुन्नरमध्ये तमाशा हा लोकप्रिय लोकनाट्य प्रकार असून या ठिकाणच्या कलाकारांनी महाराष्ट्राच्या तमाशा संस्कृतीचा प्रसार केला आहे. विठाबाई नारायणगावकर आणि अमोल कोल्हे यांसारखे कलाकार यांचा या भागातून जन्म झाला आहे. संगीत, नृत्य, आणि काव्यात्मक लोककला या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणात आहे. लोकसंगीत, भजने, आणि पारंपरिक नृत्य प्रकार तिथल्या सण, उत्सव आणि धार्मिक कार्यक्रमांमध्ये सादर होतात. जुन्न्या काळी चित्रकला आणि शिल्पकलेतही जुन्नरची ओळख होती. येथे विविध कलात्मक हस्तकला, भावनिक कलाकारांची समाजात उपस्थिती आहे.

तालुक्याच्या डोंगराळ भागात वसलेल्या आदिवासी समाजांकडे स्वतःचा वेगळा कलात्मक वारसा आहे. त्यामध्ये विविध रंगीबेरंगी पोशाख, हस्तकला, शिल्पकला, आणि नृत्यपरंपरा येतात. आदिवासी लोकांच्या हस्तकलेत नैसर्गिक स्रोतातून सापडणाऱ्या साहित्याचा वापर होतो जसे की, लाकूड, काड्या, आणि नैसर्गिक रंग यांचा वापर करून तयार केलेले वस्त्र, दागिने आणि सजावट वस्तू. आदिवासी नृत्य, संगीत आणि गीतं सांस्कृतिक आणि धार्मिक महत्त्वाने भरलेली असतात, ज्यात त्यांच्या जीवनशैलीचे दर्शन होते. छत्रपती शिवाजी महाराजांचा जन्मस्थान असल्याने, इतिहास व संस्कृतीचा इथे विशेष मान आहे. त्यामुळे येथे पारंपरिक मराठी सांस्कृतिक कला आणि लोकनाट्यांना ठळक स्थान मिळाले आहे. विविध धार्मिक, सांस्कृतिक सण, उत्सव आणि मेळावे लोककला सादरीकरणासाठी उद्योग म्हणून काम करतात, त्यामध्ये लोकनृत्य, संगीत आणि नाटकांचा समावेश असतो. अशा प्रकारे, जुन्नर तालुक्यातील लोककला आणि आदिवासी कला हे परंपरागत मराठी संस्कृतीतील महत्त्वाचा भाग असून त्यांची जपणूक आणि संवर्धन ही संस्कृति संपन्नतेच्या दृष्टीने अत्यंत गरजेची आहे.

6.3 महोत्सव

जुन्नर तालुक्यात विविध धार्मिक व सांस्कृतिक महोत्सव मोठ्या उत्साहाने साजरे केले जातात. काही महत्त्वाचे महोत्सव – गणेशोत्सव – लेण्याद्री गणपतीच्या मंदिरात भव्य उत्सव होतो, जेथे लाखो भक्त येतात. नारायणगाव येथील फक्त शाळेत दिवाळीपासून सुरू होणाऱ्या तमाशा महोत्सवाचा वारसा १५ वर्षांपासून चालू आहे. नारायणगावचा आठवडा बाजार व स्थानिक मेला – एखादा दिवस बाजार पूर्ण गावाचा उत्सव बनतो. संत ज्ञानेश्वर समाधी उत्सव – विद्वत्तेचा व भक्तीचा संगम असलेला उत्सव. विविध गावात वार्षिक जत्रा व लोक उत्सव रंगतदार आणि पारंपरिक पद्धतीने साजरे होतात.

जुन्नर तालुक्याची स्थानिक खाद्यसंस्कृती, लोककला आणि महोत्सव ही या भागाच्या सांस्कृतिक समृद्धीची खरी ओळख आहे. या तीनही क्षेत्रांमुळे जुन्नरचा सामाजिक जीवन आणि पर्यटन क्षेत्राला मजबूत पाया मिळाला असून, स्थानिक लोकांच्या सांस्कृतिक ओळखीला तग धरून ठेवण्यास मदत होते. स्थानिक पर्यटनासाठी यांचा मोठा आधार आहे ज्यामुळे आर्थिक व सांस्कृतिक दोन्ही क्षेत्रात सहभाग वाढतो.

प्रकरण सातवे पर्यटन – क्षेत्र भेट

7.1 शिवनेरी किल्ला

शिवनेरी किल्ला महाराष्ट्रातील पुणे जिल्ह्यातील जुन्नर शहराजवळ स्थित एक प्राचीन किल्ला आहे, ज्याला थोर मराठा योद्धा छत्रपती शिवाजी महाराजांचे जन्मस्थान म्हणून मोठे महत्त्व आहे. हा किल्ला सातव्या शतकापासून अस्तित्वात असून, त्याचा उंची साधारण ३५०० फूट आहे आणि तो सह्याद्री पर्वतरांगांच्या कुशीत उभा आहे. हा त्रिकोणी आकाराचा किल्ला तीनही बाजूंनी उंच कड्यांनी वेढलेला असून प्रवेश करण्यासाठी सात दरवाजे पार कराव्या लागतात, त्यामुळे किल्ल्याचा संरक्षण अत्यंत मजबूत आहे.

शिवनेरी किल्ला सुरुवातीला सातवाहन, चालुक्य, राष्ट्रकूट व यादव राजवटींमध्ये महत्त्वाचा लष्करी ठाणा होता. बहमनी, निजामशाही आणि मुघलांच्या ताब्याखाली गेला असला तरी शेवटी भोसले घराण्याचा होमस्क आहे. या किल्ल्याचे प्राचीन महत्त्व त्याच्या रणनीतिक स्थानामुळे होते. छत्रपती शिवाजी महाराजांचा जन्म 1630 रोजी येथे झाला. त्यांच्या बालपणातील विविध घटना, युद्धकला, राज्यकारभार याच्या शिकवणी येथे मिळाल्या. शिवाजी महाराजांनी स्वतःचे स्वराज्य स्थापनेचा इतिहास याच किल्ल्याजवळ सुरू केला. शिवाजींच्या आई जिजाबाई यांनी याठिकाणी त्यांचे संगोपन केले.

शिवनेरी किल्ला लष्करी अभियांत्रिकीचा उत्कृष्ट नमुना आहे. सात दरवाजे, बुरुज, तटबंदी, जलसाठा असलेले जलतरण तलाव, पाण्याच्या टाक्या आणि खिंड्या या संरचनांमुळे किल्ल्याच्या सशक्त संरक्षणाची व्यवस्था करण्यात आली आहे. किल्ल्याजवळ शिवाई देवीचे प्रसिद्ध मंदिर आहे, ज्याला किल्ल्याच्या नावाचेही कारण मानले जाते. किल्ल्याच्या अनेक भागांत पाणी साठविण्यासाठी वेगवेगळे जलसंधारण तंत्र वापरले गेले असून जलसंवर्धनाचे उत्कृष्ट दर्शन होते. किल्ला परिसरातील निसर्गसौंदर्य, सह्याद्रीचे भव्य दृश्य आणि जंगल्या परिसराने पर्यटकांना आकर्षित केले आहे.

शिवनेरी किल्ला फक्त ऐतिहासिक वारसा नाही तर महाराष्ट्राच्या स्वराज्य चळवळीचा प्रतीक आहे. हा किल्ला मराठा साम्राज्याच्या पारीस्परिक आणि सांस्कृतिक ओळखीचा मूळ आहे. येथे असलेल्या शौर्याने आणि त्यागाने इतिहासाला आकार मिळाला. शिवनेरीचे दर्शन करणारे पर्यटक, इतिहासप्रेमी, पुरातत्त्वशास्त्रज्ञ यांना या किल्ल्याचा अभ्यास, अनुभव आणि दर्शन अत्यंत रुचकर वाटते. शिवनेरी किल्ला आजही मोठ्या संख्येने पर्यटक व इतिहासप्रेमी यांना आकर्षित करतो. येथे

दरवर्षी अनेक पर्यटक येतात जे साहस, ट्रेकिंग आणि सांस्कृतिक वारसा अनुभवण्यासाठी येतात. राज्य सरकारने शिवनेरीला राष्ट्रीय संरक्षित स्मारक घोषित केले आहे व त्याचे जतन व संवर्धनासाठी प्रयत्न सुरू आहेत. शिवनेरी किल्ला महाराष्ट्राचा गर्व असलेले, इतिहास, संस्कृति, व भौगोलिक महत्त्व असलेले एक अभूतपूर्व स्मारक आहे. हा किल्ला छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या जीवनाशी संबंधित असल्यामुळे तो राष्ट्रीय ऐतिहासिक दृष्टीने अत्यंत मोलाचा आहे.

शिवनेरी किल्ल्यावरील आकर्षणे

1. **शिवाई देवी मंदिर**—किल्ल्यावर असलेले शिवाई देवीचे मंदिर हे आकर्षक धार्मिक स्थळ आहे. असे मानले जाते की शिवाजी महाराजांचे नाव षशिवाजीः शिवाई देवींच्या नावावरून आले आहे. येथे दर्शनासाठी अनेक भक्त दरवर्षी गर्दी करतात. मंदिराच्या आसपासची गुणवत्ता साफसफाई व शांत वातावरण हे भक्तांसाठी विशेष आनंददायी असते.
2. **बाल शिवाजी महाराजांचा जन्मस्थान**—किल्ल्यात बाल शिवाजी महाराजांचा जन्म स्थान म्हणून एक लहानसा जागा आहे ज्याला प्बालपणाचा पाळणाः म्हणतात. हे ठिकाण इतिहासाने गर्भित असून येथून शिवाजी महाराजांच्या बाल्याच्या आठवणींना उजाळा मिळतो.
3. **सात दरवाजे (सात दरवाजे)**—शिवनेरी किल्ला सात मजबूत तटबंद दरवाज्यांनी संरक्षित आहे, जे त्याच्या सुरक्षिततेचे महान गुण दर्शवितात. प्रत्येक दरवाज्याचा वेगळा नाव आणि त्याचा इतिहास आहे, जसे की महादरवाजा, हत्ती दरवाजा, परवंगिचा दरवाजा इत्यादी. या दरवाज्यांनी किल्ला जिंकणे अत्यंत कठीण झाले.
4. **जलसाठे आणि जलसंधारण तंत्र**—किल्ल्यातील जलसंधारणाची रचना अत्यंत प्रशंसनीय आहे. येथे अनेक जलकुंड, तलावे आणि झरे आहेत, जसे गंगा—जमुना झरे. त्यामुळे किल्ला लष्करी वेढ्याच्या काळातही पाण्याच्या तुटवड्याशिवाय होता, जे त्याच्या आत्मनिर्भरतेचे उदाहरण आहे.
5. **किल्ल्याचे बुरुज आणि तटबंदी**—किल्ला उंच डोंगराळ भागावर असल्याने त्याचा फक्त भक्कम तटबंदीनेच संरक्षण झालेले नाही, तर प्रचंड मोठ्या आणि भक्कम बुरुजांनीही संरक्षण दिले आहे. या बुरुजांवरून सुमारे परिसराचे दर्शन करता येते आणि शत्रूंच्या हालचालींवर लक्ष ठेवले जाते.
6. **सह्याद्री पर्वतरांगांचे विहंगम दृश्य**—किल्ल्याच्या शिखरावरून सह्याद्रींतील विस्तृत पर्वतरांगे आणि परिसरातील निसर्गरम्य दृश्य दिसते. निसर्गप्रेमी, छायाचित्रकारांसाठी हे दृश्य अभूतपूर्व आहे.

7. **ट्रेकिंग आणि साहस**—शिवनेरी किल्ल्याचा ट्रेक हा माध्यम स्तराचा असून नवख्या तसेच अनुभवी ट्रेकर्ससाठी आदर्श आहे. या प्रवासात हिरवागार वनराई, भव्य पर्वतरांगा आणि प्राचीन शिलालेख पाहायला मिळतात. ट्रेक करताना भेटणाऱ्या छोट्या जलप्रपात आणि नैसर्गिक प्रेक्षणीय स्थळांमुळे हा अनुभव संस्मरणीय होतो.
8. **सांस्कृतिक आणि इतिहास पर्यटन**—शिवाजी महाराजांच्या जयंतीसाठी येथे मोठा उत्सव होतो. येथील सांस्कृतिक कार्यक्रम, ऐतिहासिक नाटके आणि प्रातिनिधिक युद्धदृश्यांमुळे पर्यटक व स्थानिकांसाठी खास आकर्षण असते. शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य स्थापनेच्या कथांसह येथील इतिहासाचा समृद्ध अनुभव मिळतो.
9. **शिल्पकला आणि वास्तुकला**—किल्ल्याच्या स्थापत्यशास्त्रात त्याच्या काळाचा उत्कृष्ट नमुना आहे. शिवनेरीच्या वास्तू, दरवाजे, पाटपट्टी, तटबंदी आणि जलसंधारण यंत्रणा ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून अत्यंत मूल्यवान ठरतात.

शिवनेरी किल्ला केवळ इतिहासपुरता मर्यादित न राहता, तो साहस, निसर्ग आणि धार्मिक श्रद्धेचा संगम आहे. या किल्ल्यातील संग्रहीत वास्तुकला, पर्यावरण आणि सांस्कृतिक वारसा पर्यटकांना अनोखा अनुभव देतो. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या जन्मस्थानाचा अभिमान असलेला हा किल्ला महाराष्ट्राच्या आणि भारताच्या इतिहासातील अत्यंत महत्वपूर्ण पर्यटन स्थळ म्हणून गणला जातो. त्यामुळे इतिहासप्रेमी, साहसप्रेमी आणि पर्यावरणप्रेमी सर्वांनी शिवनेरीला नक्की भेट देणे गरजेचे आहे.

7.2 नाणेघाट

नाणेघाट हा महाराष्ट्रातील पुणे जिल्ह्यातील जुन्नर तालुक्यातील प्राचीन आणि निसर्गरम्य पर्यटन स्थळ असून तो ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि निसर्गसौंदर्य यांच्या संगमाचे उदाहरण आहे. नाणेघाटाला नुसता घाट नाही तर ती ट्रेकर्स, इतिहासप्रेमी, साहसप्रेमी आणि पर्यावरणप्रेमींसाठी खास ठिकाण आहे.

9. प्राचीन सातवाहनकालीन लेणी आणि शिलालेख

नाणेघाट परिसरात सातवाहन राजवंशाच्या काळातील प्राचीन बौद्ध लेणी आहेत, ज्यात कोरलेल्या शिलालेखांमध्ये त्या काळातील सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक अवस्था व व्यापारी व्यवहार यांचा इतिहास सापडतो. हे लेणी नाणेघाटाला ऐतिहासिक महत्त्व प्राप्त करून देतात व इतिहासप्रेमींना वेगळाच अनुभव देतात.

२. नाणेघाट घाटाचा नयनरम्य निसर्ग

नाणेघाट सह्याद्री पर्वतरांगा, मळणारे धरणे, झरे, हिरव्या गवताळ डोंगराळ प्रदेशांनी भरलेला आहे. ट्रेकरांना निसर्गसौंदर्यातील रमणीयता अनुभवण्यासाठी अनेक मार्ग मिळतात. घाटाच्या शिखरावरून निसर्ग दर्शन अत्यंत मनोहर दिसते, ज्यामुळे फोटोशूटसाठी प्रसिद्ध.

३. नाणेघाट ट्रेक

नाणेघाट ट्रेक हा मध्यम अवघड सडपातळ मार्ग असून, ट्रेकिंगसाठी अत्यंत सोपा आणि सुरेख आहे. हा ट्रेक सह्याद्रीच्या लांडग्याळी, पर्वतरांग, झरा, धबधबे, आणि विस्तृत लोकपर्यटन क्षेत्रांना एकत्र आणतो. ट्रेक दरम्यान विविध प्रकारचे फुलझाडे, पक्षी आणि निसर्गप्रेमी यांना आकर्षित करणारे वन्यजीव बघितले जाऊ शकतात.

४. नाणेघाटचा ऐतिहासिक व व्यापारी महत्त्व

ही खिंड प्राचीन काळापासून महत्वाचा व्यापार मार्ग होता, जिथे मालवाहतुकीचे केलेले व्यवसाय आणि पश्चिम घाट व दख्खन पठार यांच्यातील दळणवळण नियंत्रित केले जात असे. या घाटावर प्राचीन टोलवाढीसाठी निर्गळा टोकावर दगडी बांधकामे आहेत, जी त्या काळातील व्यवस्था दर्शवतात.

५. नाणेघाटवरील हवामान आणि हवामानानुसार पर्यटन

नाणेघाटाला भेट देण्याचा सर्वोत्तम कालावधी म्हणजे जून ते फेब्रुवारी. पावसाळ्यातील नाणेघाटाचे सौंदर्य अवर्णनिय आहे. आकाश मलरून भरलेले डोंगर आणि पसरट हिरवळ दर्शनासाठी येणाऱ्या पर्यटकांसाठी खास आकर्षण आहे.

६. नाणेघाटच्या आसपासचे इतर पर्यटन स्थळे

नाणेघाट जवळ माळशेज घाट, दाऱ्या घाट, अणे घाट या निसर्गरम्य घाटांचा देखील समावेश असल्याने पर्यटनाचा संपूर्ण चक्र तयार होतो. येथील टेकड्यांवर अनेक जुने किल्ले व ऐतिहासिक स्थळे आहेत, ज्यामुळे इतिहासप्रेमी व पर्यटनदर्शकांना अनेक पर्याय मिळतात.

७. स्थानिक सेवा आणि सुविधा

नाणेघाट परिसरातील गावात पर्यटकांसाठी निवास, भोजनालय, गाइड सेवा उपलब्ध आहेत. पायवाटेवर अनेक ठिकाणी विश्रांतीसाठी जागा व पाणी उपलब्ध असते. स्थानिक लोकांच्या सहकार्याने येथे होमस्टे सुविधाही पर्यटकांना दिल्या जातात.

नाणेघाट हा केवळ एक घाट न राहता, तो इतिहास, साहस, निसर्ग सौंदर्य आणि सांस्कृतिक वारशाचा साक्षात्कार करतो. प्राचीन लेणी, निसर्गरम्य पर्वतरांगा, सह्याद्रीचे दृश्य, साहसी ट्रेकिंग आणि परंपरागत ग्रामीण जीवनशैली यामुळे नाणेघाट हे महाराष्ट्रातील एक नयनरम्य आणि

महत्वाचे पर्यटन स्थळ आहे. येथे येणाऱ्या पर्यटकांना इतिहास, निसर्ग आणि सांस्कृतिक अनुभव एकाच ठिकाणी मिळतो, ज्यामुळे त्याचा पर्यटनातील महत्त्व वाढते

7.3. जुन्नर तालुक्यातील सह्याद्री पर्वत रांगा

जुन्नर तालुका हा पुणे जिल्ह्यातील पश्चिमेकडील भाग असून तो सह्याद्री पर्वतरांगेच्या कुशीत वसलेला आहे. सह्याद्री रांगा, ज्याला पश्चिम घाट असेही म्हणतात, भारताच्या पश्चिम भागात सर्वोच्च पर्वतरांगा आहेत, ज्याच्यात जुन्नर तालुक्याचा भाग विशेष महत्त्वाचा आहे. सह्याद्री पर्वतरांगा नुसत्या भौगोलिक नजरेनेच नव्हे तर त्याचा सांस्कृतिक, पर्यावरणीय आणि ऐतिहासिक दृष्टीने अत्यंत मोल आहे. सह्याद्री पर्वत रांगा तापी नदीपासून सुरू होते आणि दक्षिणेकडे कन्याकुमारीपर्यंत पसरलेला आहे. सह्याद्रीची लांबी अवाढव्य, सुमारे 1600 किमी असून त्यापैकी महाराष्ट्रात 720 किमी लांबी आहे. याला पश्चिम घाट म्हणतात. सह्याद्रीचे सरासरी उंची 815 ते 1220 मीटर आहे. जुन्नर तालुक्यातील पर्वतरांगा त्याच्या डोंगराळ भूमी आणि घाटांसाठी ओळखले जातात.

जुन्नर तालुक्यातील पर्वतरांगा स्थापत्य, पर्यावरण आणि इतिहासासाठी अत्यंत मोलाचे आहेत. येथे डोंगराळ भूभाग, घाटे आणि अनेक किल्ले असल्याने भाग प्रचंड निसर्गरम्य आहे. माळशेज, नाणेघाट, दान्या घाट, अणे घाट आणि इंगळून घाट सह्याद्री रांगेतील प्रमुख नैसर्गिक घाट आहेत. सह्याद्री रांगेतून अनेक नद्या उगम पावत आहेत. महाराष्ट्रात गोदावरी, भीमा, कृष्णा, कोयना या नद्या याच रांगेतील आहेत. जुन्नर तालुक्यातील जलस्रोतांची विविधता हा भाग जलसमृद्ध बनवते. सह्याद्री पर्वतश्रेणी ही अनेक वनस्पतींचे, प्राणी, पक्षी आणि कीटकांचे घर आहे. या भागातील वन्यजीवसंवर्धनासाठी अनेक बनवायलेले आरक्षित वनक्षेत्र वाहून नेले जाते. जुन्नर तालुक्याच्या पर्वतरांगांमध्ये जैवविविधता भरपूर असल्यामुळे त्याला पर्यावरणीय महत्त्व आहे. पर्यटक आणि अभ्यासक या भागातील निसर्गसंपदाचा अभ्यास करण्यासाठी येथे येतात. सह्याद्री पर्वतरांगेतील जुन्नर किल्ले, शिवनेरी, हडसर, निमगिरी, हरिश्चंद्रगड, सिंदोळा, नारायणगड अशा अनेक किल्ल्यांनी या भागाला इतिहासाचा अभिमान दिला आहे. या किल्ल्यांच्या प्रतीक्षा देखील सह्याद्री पर्वतश्रेणीत रुजलेल्या संस्कृतीची साक्ष देतात. सह्याद्री पर्वतरांगा आणि त्यातील घाटे पर्यटकांसाठी अत्यंत उपयुक्त आहेत. ह्या भागातील निसर्ग सौंदर्य, पर्वतारोहणासाठीचे मार्ग, हिरवळ आणि शुद्ध हवामान यात पर्यटक आवर्जून येतात. माळशेज, नाणेघाट हे घाट तरुण, ज्येष्ठ, साहसप्रेमी आणि धार्मिक प्रवाशांना मोठे आकर्षण देतात.

जुन्नर तालुक्यावरील सह्याद्री पर्वतरांगा निसर्गरम्य, इतिहासनिष्ठ, जैवविविधतेने समृद्ध भाग आहे. सह्याद्री पर्वतांच्या कुशीत वसलेला हा भाग भौगोलिक, सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून महाराष्ट्रासाठी महत्त्वाचा आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांचा जन्मस्थान असलेल्या या तालुक्यात सह्याद्रीचा हा भाग पर्यटन व वनसंपदा यामध्ये प्रगल्भ स्थान मिळवले आहे. ही पर्वतरांगा महाराष्ट्रात निसर्गप्रेमी, इतिहासप्रेमी, पर्यावरणतज्ज्ञ आणि साहसींसाठी एक आदर्श ठिकाण आहे ज्याने संपूर्ण क्षेत्राचा सामाजिक-आर्थिक आणि सांस्कृतिक विकास सुनिश्चित केला आहे. शेवटी, जुन्नर तालुक्याचा सह्याद्री पर्वतरांगा एक आर्थिक, पर्यावरणीय आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या जिवंत व समृद्ध भाग आहे, ज्याने महाराष्ट्रात पर्यटन, इतिहास संशोधन व पर्यावरणीय संवर्धनासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. पर्यावरण व इतिहासाचा संगम असलेला हा परिसर पुढील काळात अधिकाधिक शोध आणि संवर्धनाचा विषय राहील.

7.4. लेण्याद्री

जुन्नर तालुक्यातील लेण्याद्री हे एक अत्यंत प्रसिद्ध आणि धार्मिक महत्त्व असलेले पर्यटनस्थळ आहे. हे पुणे जिल्ह्यातील जुन्नर तालुक्याजवळ सह्याद्रीच्या डोंगररांगांनी वेढलेले असून 30 च्या आसपास प्राचीन बौद्ध लेण्यांचा समूह आहे. या लेण्यांमध्ये आठव्या क्रमांकावर असलेली लेणी विशेष म्हणजे गणपतीला समर्पित मंदिर असून ते अष्टविनायकांपैकी एक मानले जाते. या मंदिराला षगिरिजात्मज किंवा षणेश लेणी असेही म्हणतात. या गुहेतील गणपतीची मूर्ती पूर्णपणे खडकामध्ये कोरलेली असून हे मंदिर अत्यंत पवित्र मानले जाते.

लेण्याद्री परिसरातील लेण्या

लेण्याद्रीला जाण्यासाठी सुमारे 307 पायऱ्या चढाव्या लागतात, पण त्यावरून दिसणारी निसर्गरम्य दृश्ये आणि थंडगार वारा चढाईचा थकवा विसरायला लावतो. मंदिराचा गर्भगृह अतिशय

साधा आणि शांत आहे, ज्यात कोणतीही कृत्रिम रोषणाई नाही, फक्त सूर्यकिरणेच मंदिराचा गाभारा प्रकाशी करतात. या ठिकाणचा अनुभव धार्मिकता, कला, इतिहास आणि निसर्गाचा संगम आहे. या परिसरातील प्राचीन बौद्ध लेण्यांमध्ये शिलालेख, चौत्यगृहे, विहार आणि पाण्याच्या टाक्या आढळतात ज्यामुळे इतिहासप्रेमींना वेगळा आनंद होतो.

लेण्याद्री गणपती मंदिर हा केवळ एक मंदिर नाही; ती एक आत्मशुद्धीची, साहसी आणि निसर्गसान्निध्यातील मोहक यात्रा आहे. येणाऱ्या भक्तांना येथे गणपतीची कृपा अनुभवता येते आहे तसेच प्राचीन काळच्या स्थापत्यकलेची अनुभूती देखील होते. त्यामुळे जुन्नर तालुक्यातील हे लेण्याद्री पर्यटनस्थळ धार्मिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि निसर्ग प्रेमींना एकत्र आकर्षित करणारे आहे.

जुन्नर तालुक्यातील लेण्याद्री या प्राचीन पर्यटनस्थळाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी अत्यंत समृद्ध आणि विविधतेने परिपूर्ण आहे. लेण्याद्री लेणी पहिल्या शतक इ.स.पूर्व आणि नंतरच्या काळातील बौद्ध धर्मीयांच्या विकासाशी संबंधित आहेत. ह्या गुंफांचा मूळ उपयोग ध्यान, साधना आणि भिक्षूंना वास्तव्य करण्यासाठी करण्यात आला होता. येथे सुटे विहार, चौत्यगृह आणि खोल्या आहेत ज्यात भव्य शिल्पकला व शिलालेख आढळतात. या लेण्यांचा संबंध प्रामुख्याने थेरवाद बौद्ध संप्रदायाशी असून, त्यामध्ये बौद्ध धर्माचा हिनयान पंथिक प्रभाव दिसून येतो. सातवाहन वंशाच्या काळात या लेण्यांना महत्त्व प्राप्त झाले, त्यामुळे सातवाहनांनी या गुंफांच्या उभारणीला प्रोत्साहन दिले. सातवाहनांच्या राजवटीत जुन्नर हे एक महत्त्वाचे व्यापारी तसेच राजकीय केंद्र म्हणून विकसित झाले. या गुंफांमुळे तेथे व्यापारी, भिक्षू आणि प्रवासी सुरक्षित वास्तव्य करू शकले.

लेण्याद्री परिसरात सुमारे 30 लेण्यांचा समूह असून, त्यातील काही चौत्यगृह आणि विहार बौद्ध वास्तुकलेचा उत्कृष्ट नमुना आहेत. या लेण्यांमध्ये ब्राह्मी लिपीत शिलालेख कोरलेले आढळतात, जे इतिहास आणि संस्कृतीच्या अभ्यासासाठी अमूल्य स्रोत आहेत. काही शिलालेखांत या जागेवर विहार करणाऱ्या संघटनेच्या नावांचा उल्लेखही आहे. या गुंफांमध्ये बौद्ध भिक्षूंना वास्तव्याच्या सोयीसाठी पाण्याच्या टाक्या तसेच विश्रांतीसाठी जागा तयार केलेल्या होत्या.

लेण्याद्री हे फक्त बौद्ध धार्मिक स्थळ म्हणून नाही, तर सातवाहन साम्राज्याच्या स्थापत्यकलेचे, व्यापारमार्गाचे आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाणीचे केंद्र होते. येथे नेनघाट या महत्त्वाच्या व्यापार प्रवासी मार्गाजवळ असल्यामुळे जुन्नर-लेण्याद्रीला व्यापारग्रस्त प्रवाशांसाठी आश्रयस्थान म्हणूनही वापरले गेले. त्यामुळे या स्थानाचा व्यापार आणि धार्मिक विकास यांचा सामंजस्यपूर्ण संगम झाला.

नंतरच्या काळात, या बौद्ध गुंफांमध्ये हिंदू धर्माचा प्रभाव वाढला आणि येथे अष्टविनायकांपैकी महत्त्वाचा गणपती मंदिर (गिरिजात्मज) स्थापन करण्यात आला. हे मंदिर पर्वतावर कोरलेले असून, त्याचा धार्मिक महत्त्व दुप्पट झाला. त्यामुळे लेण्याद्री हे दोन्ही धर्मांसाठी पवित्र व खास ठिकाण बनले. या ऐतिहासिक स्थळाच्या व्यवस्थापनासाठी आजही पुरातत्त्व संशोधने सुरू आहेत, ज्यातून स्थानिक तसेच राष्ट्रीय इतिहासातील अनेक माहिती मिळत आहे. जुन्नर लेण्याद्री हे केवळ एक धार्मिक पर्यटनस्थळ नाही, तर महाराष्ट्रातील प्राचीन इतिहास, भूगोल, धर्म आणि वास्तुकलेचा समृद्ध ठेवा आहे, जे आजही अभ्यासक आणि पर्यटकांना आकर्षित करते. या पार्श्वभूमीवर जुन्नर तालुक्यातील लेण्याद्रीचे ऐतिहासिक महत्त्व प्रचंड असून, तो धर्म, व्यापार, स्थापत्य आणि संस्कृती यांचा अनुपम संगम आहे. अशा दृष्टिकोनातून, लेण्याद्री हे महाराष्ट्राच्या प्राचीन इतिहासातील आणि धार्मिक वारशातील एक अमूल्य ठेवा आहे.

7.5. ओझर गणपती

जुन्नर तालुक्यातील ओझर गणपती, ज्याला विघ्नेश्वर गणपती मंदिर म्हणूनही ओळखले जाते, हा अष्टविनायकांपैकी सातवा गणपतीचा मंदिर आहे. हे मंदिर पुण्यापासून सुमारे 85 किलोमीटर दूर, कुकडी नदीच्या काठी निसर्गरम्य ओझर गावात वसलेले आहे. विघ्नेश्वर म्हणजे विघ्न किंवा अडथळे दूर करणारा आणि म्हणूनच या गणपतीला विघ्नहर म्हणूनही ओळखले जाते. हा मंदिर भक्तांमध्ये अत्यंत श्रीमंत आणि प्रसन्न गणपती म्हणून प्रख्यात आहे.

ओझर गणपती मंदिराची पौराणिक कथा अत्यंत मनोरंजक आहे. पुराणांनुसार, एकदा अभिनंदन नावाच्या राजाने त्रिलोकाधीश होण्यासाठी यज्ञ केला. यज्ञामुळे संतप्त झालेल्या इंद्रदेवाने विघ्नासूर नावाच्या राक्षसाला उत्पत्ती दिली, ज्याने या यज्ञात विघ्न आणले आणि विश्वात अनेक अडथळे निर्माण केले. या संकटावर मात करण्यासाठी ब्रम्हदेव आणि शंकर यांनी ऋषी-मुनींना गणपतीची उपासना करण्यास सांगितले. गणपतीने विघ्नासूराचा पराभव केला आणि त्याने गणपतीसमोर शरणागत होऊन त्याचा नाव विघ्नेश्वर होण्याची इच्छा व्यक्त केली, जी गणपतीने मान्य केली. त्याच वेळी या स्थानावर विघ्नेश्वराची स्थापना झाली.

या मंदिराचा स्थापत्यशास्त्रीय दृष्टिकोनही अतिशय समृद्ध आहे. याच्या भव्य प्रवेशद्वाराला चार द्वारपाल राखण्यास आले आहेत, जे त्यांच्या हातात शिवलिंग धरून आहेत. मंदिराचा कळस सोनेरी असून तो सूर्यकिरणांत चमकतो. गाभाऱ्यामध्ये विराजमान गणपती मूर्तीची सोड डावीकडे वळलेली आहे आणि हिरे जडित आहे. गणपतीच्या बाजूला यश आणि संपत्तीचे प्रतीक मानल्या

जाणाऱ्या ऋद्धी-सिद्धीच्या मूर्ती आहेत. मंदिराभोवती दगडी भिंती आणि दीपमाळा आहेत, ज्या दिवाळी आणि गणेशोत्सवासारख्या सणांमध्ये प्रकाशाने भरतात.

इतिहास सांगतो की, विघ्नेश्वर मंदिरावर बाजीराव पेशव्यांच्या काळात विशेष लक्ष देण्यात आले आणि चिमाजी आप्पा यांनी या मंदिराच्या कळसावर सोन्याचा तुकडा ठेवला, ज्यामुळे मंदिर अधिक भव्य झाले. पारंपरिक उत्सव, गणेश चतुर्थी आणि भाद्रपदातील गणेश जयंती येथे मोठ्या उत्साहात साजऱ्या केल्या जातात, ज्यात हजारो भक्त सहभागी होतात. ओझर गणपती मंदिर म्हणजे केवळ धार्मिक स्थळ नाही तर प्राचीन महाराष्ट्रातील स्थापत्यकला, पौराणिक कथा, सांस्कृतिक वारसा आणि भक्तीचा अनोखा संगम आहे. येथे येणाऱ्या भक्तांना विघ्नेश्वराची कृपा लाभते अशी श्रद्धा आहे आणि सगळ्या अडचणी दूर होतात असा विश्वास प्रचलित आहे. अशाप्रकारे, ओझर गणपती मंदिर जुन्नर तालुक्यातील एक पवित्र आणि ऐतिहासिक पर्यटन स्थळ आहे, ज्याचा धार्मिक, सांस्कृतिक आणि स्थापत्यशास्त्रीय महत्त्व अनन्यसाधारण आहे आणि ते आजही राज्यातील श्रद्धाळूंना मोठ्या प्रमाणावर आकर्षित करते.

प्रकरण आठवे

समारोप

8.1 निष्कर्ष

जुन्नर तालुका हा पुणे जिल्ह्यातील ऐतिहासिक आणि नैसर्गिक संपन्नतेने नटलेला प्रदेश आहे. पश्चिमेला सह्याद्रीच्या पर्वतरांगांनी वेढलेला आणि पूर्वेकडे विस्तीर्ण मैदानी भूभाग लाभलेला हा तालुका महाराष्ट्रातील पहिला पर्यटन तालुका म्हणून ओळखला जातो. शिवनेरी किल्ल्यासारखी ऐतिहासिक स्थळे, माळशेज घाट, नाणेघाट, दार्या घाट यांसारखी निसर्गसंपदा आणि प्राचीन लेणी, गुंफा या सर्व घटकांमुळे जुन्नर तालुक्याचे भौगोलिक व सांस्कृतिक वैशिष्ट्य अधोरेखित होते. पर्यावरणपूरक पर्यटन, जैवविविधता आणि ग्रामीण आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने जुन्नरचे महत्त्व सतत वाढते आहे.

1. जुन्नर तालुका महाराष्ट्र शासनाने अधिकृतपणे "पहिला पर्यटन तालुका" म्हणून जाहीर केला आहे; त्यामुळे येथील पर्यटन विकासाला शासकीय पाठबळ मिळाले आहे.
2. जुन्नरच्या भूगोलात सह्याद्री पर्वतरांगांचे मोठे वर्चस्व आहे; येथे माळशेज घाट, नाणेघाट, दार्या घाट, अणे घाट व इंगळून घाट यांसारखे प्रसिद्ध घाट व डोंगराळ भूभाग आहेत.
3. तालुक्यात सर्वाधिक गिरिदुर्ग (किल्ले) आढळतात, जसे शिवनेरी, हरिश्चंद्रगड, जीवधन, चावंड, हडसर, सिंदोळा, नारायणगड, निमगिरी इ..
4. जुन्नरत प्राचीन काळापासूनच व्यापार, राजकीय, धार्मिक आणि सांस्कृतिक महत्त्वाचे केंद्र होते; येथे ग्रीक, रोमन आणि भारतीय संस्कृतीच्या सांस्कृतिक अवशेषांचा पुरावा सापडतो.
5. लेण्याद्री, मानमोडी, भीमाशंकर, नाणेघाट या परिसरात बौद्ध आणि जैन लेण्यांचे ऐतिहासिक महत्त्व आहे.
6. जुन्नर तालुक्यातून कुकडी, मांडवी, पुष्पावती, काळू, मिना या नद्या उगम पावतात आणि हे क्षेत्र जलसंपन्न बनवतात.
7. हा तालुका महाराष्ट्रातील सर्वाधिक धरणे असलेला तालुका असून पिंपळगाव जोगा, येडगाव, माणिक डोह, चिल्हेवाडी-पाचघर, आणिडज अशी प्रमुख धरणे आहेत.
8. कृषी, सेंद्रिय शेती, फळबाग, तांदूळ, ऊस, दुध व्यवसाय, डाळिंबे, फुले यांसारख्या विविध शेती पद्धती विकसित झाल्या आहेत.

9. तालुक्यातील मोकळी हवा, आरक्षित वनपट्टा व निसर्गसंपदा या भागाला 'आरोग्य केंद्र' असेही म्हटले जाते; डॉ. गिब्सन यांनी येथे आरोग्य उपयुक्त वातावरण म्हणून उल्लेख केला आहे.
10. बिबट्या निवारण केंद्र, हरित पट्टा, जैवविविधता आणि नैसर्गिक स्रोतांचे संरक्षण यामुळे पर्यावरण संवर्धनाच्या दृष्टीने तालुका महत्त्वाचा आहे.
11. जुन्नर तालुक्यातील शिवनेरी किल्ला हा छत्रपती शिवाजी महाराजांचे जन्मस्थान आणि मराठा साम्राज्याच्या स्थापनेचे केंद्र आहे.
12. धार्मिक स्थळे (गणपती-लेण्याद्री, विघ्नहर-ओझर, खिरेश्वर, कुकडेश्वर, दुर्गादेवी, खंडोबा) यांमुळे धार्मिक व सांस्कृतिक पर्यटनाला चालना मिळते.
13. जुन्नरमधील जैवविविधता, जल, वन, पर्वतरांग, पेयजल स्रोत आणि कृषिपद्धती आधुनिक पर्यावरणशास्त्रास उपयुक्त ठरतात.
14. तालुक्यातील 'खोडद' हे गाव "जायंट मीटरवेव्ह रेडिओ टेलिस्कोप (GMRT) या जागतिक खगोलप्रकल्पासाठी प्रसिद्ध आहे.
15. आर्वी येथील उपग्रह केंद्र व खोडद GMRT मुळ भूमिगत अभ्यास आणि खगोलशास्त्रात भारताचे जागतिक स्थान बळकट करतात.
16. पर्यटनामुळे स्थानिक अर्थव्यवस्था, बंधुत्व, रोजगार व स्थानिक हस्तकला, खाद्यसंस्कृती यांना चालना मिळाली आहे.
17. कृषी-ग्रामीण-प्राकृतिक व धार्मिक पर्यटन, ट्रेकिंग, साहसी क्रीडा, होमस्टे व स्थानिक खाद्यसंस्कृतीचा विकास तालुक्यात दिसून येतो.
18. ऐतिहासिक उत्खनन, शिलालेख, नाणी, प्राचीन मूर्ती, ताम्रपट, दगडी रचना या क्षेत्रात जुन्नर तालुका संशोधकांसाठी खजिना ठरला आहे.
19. जुन्नरमधील सांस्कृतिक वारसा, स्थानिक सण, उत्सव, लोककला, तमाशा, कीर्तन, भजन इ. मुळे सांस्कृतिक पर्यटनाची जोड मिळते.

जुन्नरचा भूगोल, जलसंपदा, ऐतिहासिक स्थळे, विज्ञान केंद्रे, धार्मिक स्थळे, पर्यावरण व कृषी पर्यटन यांचा संगम भविष्यात तालुक्याचा सर्वांगीण, शाश्वत व समावेशक विकास घडवण्यास उपयुक्त ठरणार आहे.

8.2 सारांश

जुन्नर तालुक्यातील पर्यटन व भौगोलिक स्थळांचा सखोल अभ्यास करताना विविध ऐतिहासिक, नैसर्गिक, धार्मिक व ग्रामीण वैशिष्ट्ये लक्षात येतात. या भागाचा विस्तृत, तपशीलवार आढावा खालीलप्रमाणे घेता येईलरू

प्रमुख पर्यटन स्थळे

जुन्नर तालुक्यात निसर्गाने नटलेले किल्ले – शिवनेरी (छत्रपती शिवाजी महाराजांचे जन्मस्थान), हडसर, नाणेघाट, चावंड, जीवधन, नारायणगड, ढाकोबा, हरिश्चंद्रगड, सिंदोळा, निमगिरीदृहनुमंतगड हे किल्ले ट्रेकिंगसाठी प्रसिद्ध आहेत. माळशेज घाट, नाणेघाट, दार्या घाट, अणे घाटातील नैसर्गिक पूल ही डोंगररांगांच्या कुशीत वसलेली स्थाने पर्यटकांचे मुख्य आकर्षण केंद्र आहेत. जुन्नर तालुका हा भारतातील सर्वाधिक लेणी असलेला तालुका आहे. येथे लेण्याद्री, मानमोडी, नाणेघाट, गणेश लेणी, आंबोली लेणी, तुलजा लेणी, मनिकडोह लेणी, शिवनेरी लेणी आदि ३६० हून अधिक प्राचीन बौद्ध लेण्या आहेत. धार्मिक स्थळांमध्ये कपर्दिकेश्वर, उत्तरेश्वर, खंडोबा, जगदंबा इ. मंदिरे आणि विविध गावातील तेराव्या शतकातील मंदिर वास्तू प्रसिद्ध आहेत.

भौगोलिक वैशिष्ट्ये आणि पर्यावरण

सह्याद्री पर्वतरांगेमुळे तालुक्याचा पश्चिम भाग डोंगराळ, तर पूर्वेकडील भाग सपाट मैदानी आहे. मुख्य नद्या दृ कुकडी, मीना, पुष्पावती या आहेत. जुन्नर परिसरात पाच मोठी धरणे आहेत. रू पिंपळगाव जोगा, माणिकडोह, येडगाव, चिलेवाडी-पाचघर, आणेगाव; त्यामुळे जलप्रश्न सुटलेली व कृषिवलता असलेला परिसर आहे. तालुक्यात विविध जैवविविधतेचे संवर्धन करण्याचे प्रयोग झाले असून, माणिकडोह बिबट्या निवारण केंद्र हे भारतातील प्रसिद्ध प्रकल्प आहे.

ग्रामीण पर्यटन, शेती व आर्थिक विकास

परिसरात कृषी पर्यटन, फळबागा, द्राक्षे, डाळिंबे, आंबा, फुलशेती, भाजीपाला हा व्यवसाय चालतो. नैसर्गिक संसाधने व ऐतिहासिक वारसा यांच्या संगमामुळे ग्रामीण पर्यटनाला चालना मिळाली आहे. तालुक्यातील आदिवासी व ग्रामीण परंपरा, खाद्यसंस्कृती, आठवडे बाजार, स्थानिक हस्तकला व लोकसहभाग पर्यटनाचे मुख्य घटक झाले आहेत. रेडिओ दुर्बीण प्रकल्प (खोडद), अवकाश केंद्र (आर्वी), औद्योगिक व शेती विकास यामुळे आर्थिकदृष्ट्या तालुक्यात चांगली वाढ झाली आहे.

शैक्षणिक, पुरातत्व व ऐतिहासिक महत्त्व

सातवाहनपूर्व काळापासून ते मराठाकाळापर्यंतचा वारसा आणि सातत्याने झालेल्या शोध-उत्खननांतून मध्ययुगीन वस्तुसंपत्ती सापडली आहे. शिवनेरीच्या सुरुवातीच्या इतिहासापासून ब्रिटिशकालीन वनस्पती उद्यान, मलिकंबर बाराबावडी पाणीपुरवठा योजना, ऐतिहासिक गुंफा, बारा बायका विहिरी ही स्थळे अभ्यासकांचे आकर्षण ठरली आहेत.

पर्यावरणपूरक पर्यटन विकास

स्थानिक प्रशासनाने, पर्यावरणाला तडा न जाता, जैवविविधता टिकवून ठेवण्यासाठी तसेच ग्रामीण समाजाच्या हितासाठी पर्यटन विकसित करण्यावर भर दिला आहे. हे सर्व घडतानाच स्थानिक लोकांचे आणि संस्थांचे योगदान, पर्यटन व्यवसायातून आर्थिक प्रगती, आणि जतन, संवर्धन यांना प्राधान्य देण्याची धोरणे अमलात आणली जात आहेत. या सर्व घटकांमुळे जुन्नर तालुका पौराणिक, ऐतिहासिक, भौगोलिक, आणि पर्यावरणीय दृष्ट्या अत्यंत समृद्ध ठिकाण आहे, अशी वैशिष्ट्ये अभ्यासताना प्रकर्षाने जाणवतात.

8.3 उपाययोजना

पुणे जिल्ह्यातील जुन्नर तालुक्यातील पर्यटन आणि भौगोलिक स्थळांच्या संवर्धन व विकास संदर्भातील उपाययोजना पुढीलप्रमाणे मांडता येतील.

1. पर्यटन स्थळांच्या माहिती संकलनासाठी आणि त्यानुसार व्यवस्थापनासाठी तांत्रिक डीपीआर (Detail Project Report) तयार करणे.
2. किल्ले शिवनेरीसह मुख्य पर्यटनस्थळांवर नामफलक, दिशादर्शक फलक आणि क्यूआर कोडद्वारे पर्यटकांसाठी विस्तृत माहिती उपलब्ध करणे.
3. बहु आयामी (3D) डिजिटल मॉडेलिंगद्वारे पर्यटनस्थळांचे सजीव सादरीकरण करून आकर्षण वाढवणे.
4. स्थानिक ग्रामपंचायत, सरपंच, ग्रामसेवकांची सक्रिय सहभागीता या प्रकल्पांत समाविष्ट करणे.
5. पुरातत्वसेवेच्या सहकार्याने किल्ले, लेणी, धार्मिक स्थळांचे संरक्षक कार्य आणि संवर्धनात्मक उपाय योजना राबविणे.
6. पर्यावरणपूरक स्वच्छता व कचरापाटी व्यवस्थापनासाठी प्रभावी धोरण ठरविणे.
7. जैवविविधता आणि नैसर्गिक परिसंस्थांचे संवर्धन सुनिश्चित करण्यासाठी वन विभागाचा सहभाग व सहकार्य घ्यावे.

8. जलसंपदा जपण्यासाठी तळे, धरणे, नाले यांचे देखभाल आणि नूतनीकरण करणे.
9. पर्यटनासाठी आवश्यक पायाभूत सुविधा जसे कि दळणवळण, राहण्याची सोयी, सार्वजनिक शौचालये यांच्या दर्जा उंचावणे.
10. कृषी पर्यटनाला चालना देण्यासाठी स्थानिक शेतमाल व फळफळीसह शिवारफेरीचा समावेश प्रोत्साहित करणे.
11. स्थानिक खाद्यसंस्कृती, हस्तकला आणि सांस्कृतिक कार्यक्रम पर्यटन आकर्षणात समाविष्ट करणे.
12. पर्यटकांना आणि स्थानिक रहिवाशांना पर्यटन सेवा, सुरक्षा, आदरातिथ्य याबाबत प्रशिक्षण देणे.
13. पर्यावरणीय आपत्ती व्यवस्थापनासाठी तातडीने कारवाईसाठी हेल्पलाइन व तंत्रज्ञानयुक्त साधनसामग्री उपलब्ध करणे.
14. विविध हवामानानुसार पर्यटकांचे आकर्षण वाढविण्यासाठी मोसमानुसार पर्यटन कार्यक्रमांचे नियोजन करणे.
15. पर्यटन स्थळांवर संरक्षणासाठी डिजिटल उपकरणे (ड्रोन, बॅजट) तसेच स्थानिक पर्यवेक्षण यंत्रणा स्थापन करणे.
16. स्थानिक भाषेत पर्यटन मार्गदर्शक पुस्तिका, सूचना फलक व नकाशे प्रकाशित करणे.
17. शैक्षणिक पर्यटनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी विद्यार्थ्यांसाठी विशिष्ट पर्यटन आराखडा आखणे.
18. पर्यटनस्थळांचे दस्तऐवजीकरण आणि सांस्कृतिक वारसा डिजिटल आर्काइवमध्ये जतन करणे.
19. पर्यटन आणि सांस्कृतिक वारसा संवर्धन संस्था स्थापन करून ग्रामीण व आदिवासी भागांचा समावेश करणे.
20. सोशल मीडिया, डिजिटल प्लॅटफॉर्मवरील जाहिराती व जागरूकता मोहिमा राबवून पर्यटनाचे प्रचार वाढविणे.

या उपाययोजना शाश्वत, नियोजित आणि सहभागी पद्धतीने पर्यटन विकास व भौगोलिक स्थळांचे संवर्धन सुलभ करतात, तसेच स्थानिक लोकसंख्येच्या आर्थिक आणि सांस्कृतिक प्रगतीला हातभार लावतात. यामुळे जुन्नर तालुका पर्यटनाच्या नकाशावर एक आदर्श पर्यटन केंद्र म्हणून उभा राहू शकतो.

8.4 संदर्भ साहित्यांची यादी

1. जुन्नर तालुका – विकिपीडिया, महाराष्ट्र शासन, 2007
2. जुन्नर तालुका पर्यटन मार्गदर्शिका, डॉ. प्रा. लहू गायकवाड व डॉ. प्रा. श्रीकांत फुलसुंदर, सनय प्रकाशन, 2018
3. जुन्नर तालुका पर्यटन – सनय प्रकाशन
4. जुन्नरचा इको-हेरिटेज बौद्ध लेणी, ग्रामीण भाग, समृद्ध इतिहास, Queen of Treasures, 2024
5. जुन्नरचे ऐतिहासिक, भौगोलिक, सांस्कृतिक संदर्भ, Bharat Discovery, 2016
6. जुन्नर तालुका – विकिपीडिया, महाराष्ट्र शासन, 2007
7. दुर्गसंवर्धन – डॉ. सचिन विद्याधर जोशी (मराठी)
8. जुन्नरचे ऐतिहासिक व भौगोलिक अभ्यास – भारतकोश, ज्ञान का हिन्दी महासागर, 2016
9. महाराष्ट्रातील पर्यटन स्थळे आणि संरक्षण – शिवतीर्थ प्रकाशन
10. किल्ले आणि पर्यटन विकास – संग्राम इंदोरे (मराठी)

क्षेत्र भेटी दरम्यान काढलेली छायाचित्रे

